

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

**Міжнародні відносини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. у світлі
шкільних підручників держав пострадянського простору
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 601
Спеціальності 014.03 Середня освіта
(історія)
Фрунза Марія Іванівна
Керівник: к.і.н., асистент Глібіщук М. В.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від « » листопада 2025 р.

Зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ
(УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ДО 700 ЗНАКІВ)

У ДИПЛОМНІЙ РОБОТІ АВТОРКА НАМАГАЄТЬСЯ ПРОАНАЛІЗУВАТИ КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ. НА ОСНОВІ ОПРАЦЬОВАНИХ НАМИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ СТВЕРДЖУЄМО, ЩО ТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПІДРУЧНИКАХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЗАЛИШАЄТЬСЯ ВКРАЙ НЕРІВНОМІРНОЮ ТА ІДЕОЛОГІЧНО ЗАЛЕЖНОЮ.

Ключові слова: Пострадянська дидактика, шкільні підручники, міжнародні відносини, «довге ХІХ століття».

АНОТАЦІЯ
(ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ ДО 700 ЗНАКІВ)

IN THIS THESIS, THE AUTHOR SEEKS TO ANALYZE THE KEY FEATURES OF HOW INTERNATIONAL RELATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY ARE REPRESENTED IN POST-SOVIET SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS. BASED ON THE SOURCES AND LITERATURE WE HAVE EXAMINED, WE ASSERT THAT THE TOPIC OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE LAST THIRD OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY REMAINS HIGHLY UNEVEN AND IDEOLOGICALLY CONDITIONED IN THE TEXTBOOKS OF POST-SOVIET COUNTRIES.

KEYWORDS: POST-SOVIET DIDACTICS, SCHOOL TEXTBOOKS, INTERNATIONAL RELATIONS, «LONG XIX CENTURY».

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МІСТИТЬ РЕЗУЛЬТАТИ ВЛАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ, РЕЗУЛЬТАТІВ І ТЕКСТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНШИХ АВТОРІВ МАЮТЬ ПОСИЛАННЯ НА ВІДПОВІДНЕ ДЖЕРЕЛО.

_____Фрунза М. І.

Заява

Студентка Фрунза Марія Іванівна

Номер студентської книжки: 244851

Я заявляю, що наукова робота:

Міжнародні відносини останньої третини XIX – на початку XX ст. у світлі шкільних підручників держав пострадянського простору

1) Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що була проінформована про права та обов'язки студентки Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згодна на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідому того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно **Додатку 2**), робота буде повернута на доопрацювання.

Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ. У ВИСВІТЛЕННІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ.....	
1.1. Формування системи військово-політичних союзів у Європі.....	15
1.2. Колоніальний розподіл світу та загострення міждержавних протиріч.....	22
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ШКІЛЬНІЙ ДИДАКТИЦІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ.....	27
2.1. Колоніальні конфлікти та їх висвітлення у підручниках.....	27
2.2. Російсько-японська війна 1904-1905 рр. та її міжнародні наслідки.....	34
2.3. Балканські кризи початку ХХ ст.	39
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКІВ.....	48
3.1. Загострення англо-німецьких протиріч та гонка озброєнь.....	48
3.2. Формування військово-політичних блоків Антанти і Троїстого союзу.....	58
3.3. Міжнародні конфлікти 1908-1914 рр. у пострадянській шкільній дидактиці.....	68
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XX ст. є надзвичайно важливим для розуміння не тільки глобальних політичних процесів, а й еволюції національних історіографій у пострадянських країнах. Період між 1870-ми і 1914 роками, що передував Першій світовій війні, характеризується суттєвими змінами у міжнародній політиці, включаючи формування імперіалістичних блоків, глобальну гонку озброєнь, а також балканські кризи, що стали каталізаторами великих конфліктів. Цей період також став визначальним для політичних орієнтацій, як великих держав, так і багатьох малих країн, території яких опинилися під впливом великих імперій.

У контексті пострадянських держав аналіз міжнародних відносин цього часу набуває особливого значення. Система освіти в цих країнах пережила значні трансформації після здобуття незалежності, а історична наука почала активно переглядати радянську інтерпретацію історії, зокрема стосовно змін у системі міжнародних відносин другої половини XIX – на початку XX ст. Шкільні підручники, як один із основних інструментів освітнього процесу, є важливим джерелом для вивчення того, як сучасні національні історіографії трактують події міжнародних криз і глобальних змін, а також як вони формують національну ідентичність і суспільну свідомість.

Проте, питання системного дослідження міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX століття у підручниках країн пострадянського простору залишається малодослідженим. Це зайвий раз підкреслює актуальність даної дипломної роботи.

Метою дослідження є аналіз і порівняння викладу міжнародних відносин останньої третини XIX — початку XX століття у шкільних підручниках пострадянських країн. Зазначимо, що ключові увага у нашому дослідженні приділеної шкільній підруничковій літературі держав пострадянського простору.

Для реалізації цієї мети поставлено **завдання**:

- висвітлити інтерпретації формування системи військово-політичних союзів у Європі;
- проаналізувати особливості висвітлення колоніального розподілу світу та загострення протиріч;
- дослідити представлення ключових міжнародних криз та їх впливу на світову політику;
- розглянути особливості подання важливих воєнних конфліктів (російсько-японська війна, Балканські кризи).

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини останньої третини XIX – початку XX ст. у новітній шкільній дидактиці пострадянських держав.

Предметом дослідження є висвітлення міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XX ст. у підручниковій літературі пострадянських країн.

Географічні межі: дослідження охоплюють території сучасних держав пострадянського простору.

Хронологічні рамки нашої магістерської роботи охоплюють період з початку 1990-х до 2014 р. Нижня межа обумовлена появою перших пострадянських шкільних підручників у згаданих нами державах. Верхня – 2014 рік, коли, у зв'язку з війною РФ проти України, відбувається зміна акцентів у шкільній дидактиці не лише цих держав, але й на всьому пострадянському просторі, а також з'являються суттєві нововведення у системі викладання історії у закладаннях шкірної освіти цих держав (поява державного стандарту у системі освіти, зміни акцентів у висвітленні подій минулого тощо).

Історіографія. Опрацьовану нами наукову літературу можна умовно розділити на дві групи: 1) дослідження зарубіжних вчених; 2) праці українських дослідників.

Стосовно першої групи, то важливою для нашої дипломної роботи була монументальна праця всесвітньовідомого американського зовнішньополітичного діяча Генрі Кіссінджера «Дипломатія», яка пропонує

глибокий аналіз еволюції світового порядку та мистецтва зовнішньої політики, ключовим елементом якого є пошук балансу сил [25]. Розглядаючи другу половину XIX – початок XX століття (до 1914 року), Кіссінджер детально висвітлював Віденську систему міжнародних відносин, що поступово розпадалася, та піднесення об'єднаної Німеччини під керівництвом Отто фон Бісмарка. Автор акцентував увагу на формуванні Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та його противаги — Антанти (Франція, Російська імперія, Велика Британія). Це блокове мислення стало критичним прикладом того, як система союзів і контрсоюзів перетворилася зі стабілізуючого фактора на механізм, що не залишає простору для компромісу. Особливе місце Г. Кіссінджер відводить англо-німецькому суперництву на початку XX століття, спричиненому імперськими амбіціями та головною морською гонкою озброєнь. Це протистояння, засноване на бажанні кайзерівської Німеччини кинути виклик пануванню Британії на морі, стало визначальним фактором у підвищенні напруги в Європі, яка призвела до незворотної ескалації та Першої світової війни.

Не менш важливою працею для нашого магістерського дослідження є книга відомого західного дослідника Пола Кеннеді «Зліт і падіння великих держав», де автор досліджує взаємозв'язок між економічною міццю, фінансовими ресурсами та військовим домінуванням упродовж декількох століть [3]. Розглядаючи другу половину XIX – початок XX століття, П. Кеннеді зосереджується на концепції «імперського перенапруження». Цей період характеризується розквітом індустріальної могутності, але також і зростаючим розривом між економічними та військовими витратами провідних держав того часу. Пол Кеннеді переконливо демонструє, як промислова та технологічна міць Німецької імперії, помножена на її амбіційну військово-морську програму (побудова військового флоту як у Британії), зокрема морську гонку озброєнь проти Великої Британії, трансформувала європейський баланс сил. Ця економічно обумовлена

конкуренція на тлі формування Троїстого союзу та Антанти створила надзвичайно нестабільну міжнародну систему. Як підкреслював зарубіжний дослідник, Велика війна 1914-1918 рр. стала неминуchoю кульмінацією цього фінансового та військово-промислового дисбалансу, де нездатність держав узгодити свої стратегічні зобов'язання з їхньою продуктивною базою призвела до катастрофічного зіткнення.

Такою важливою для нас була класична праця відомого французького вченого Раймона Арона «Мир і війна між націями», яка є фундаментальним дослідженням природи міжнародної системи [6]. Аналізуючи період другої половини XIX – початку XX століття, Арон акцентував увагу на критичній фазі «європейського концерту», коли перехід від олігархічної, гнучкої дипломатії до ідеологізованої та націоналістичної політики зробив війну більш імовірною. Він підкреслював подвійний характер європейської системи: вона була водночас інтегрованою культурно та ідеологічно розколотою. Одним із ключових моментом у цьому дослідженні є аналіз формування двох військово-політичних блоків — Троїстого союзу та Антанти. Арон пояснював, що в умовах англо-німецького суперництва та загального зростання націоналізму та мілітаризму, держави все більше керувалися «логікою стратегії» (самодопомога та накопичення військової сили). Динаміка гонки озброєнь та фіксованість союзів, незважаючи на відсутність єдиної домінуючої сили (гегемона), створила систему колективної безпеки, яка насправді була колективним самогубством, що неминуче призвело до глобального конфлікту 1914 року. Р. Арон показував, що Перша світова війна стала наслідком саме цього фатального поєднання національних амбіцій та жорсткості міжнародної структури.

Ще одну працю представника зарубіжної історіографії, про яку слід згадати, це відома книга західного історика Крістофера Кларка «Сновиди. Як Європа увійшла у війну 1914 року» [27]. Розглядаючи період, що передував 1914 року, Кларк детально аналізує поступовий розпад «європейського концерту» та формування двох антагоністичних блоків — Троїстого союзу і

Антанти. Автор приділяє особливу увагу дипломатичним механізмам та прийняттю рішень у Сербії, Австро-Угорщині та Російській імперії, а не лише у традиційних центрах (Берлін, Лондон, Париж). Відомий історик К. Кларк підкреслює, що міжнародні відносини були наповнені не стільки агресивними планами, скільки серією неправильних оцінок, недосконалою комунікацією та стратегічною короткозорістю з боку ключових політиків.

Щодо праць українських дослідників, то варто сказати, що вітчизняні автори також приділяють увагу вивченню історії міжнародних відносин другої половини XIX – початку XX століття. Зокрема, слід вказати працю українських науковців Юрія Волошина та Ігоря Дерев'янка, присвячену міжнародних відносинам з найдавніших часів до Першої світової війни [12]. Розглядаючи міжнародні відносини другої половини XIX – початку XX століття, автори зосереджуються на трансформації класичної дипломатії «європейського концерту» під впливом національних держав та імперіалізму. У цей період відбувається остаточне формування професійної дипломатичної служби та зростання ролі державних міністерств у зовнішній політиці. Ключовим моментом є аналіз системи військово-політичних блоків, що виникла внаслідок боротьби за переділ світу. Автори детально розглядають створення Троїстого союзу та протистояння йому Антанти, підкреслюючи, як англо-німецьке суперництво стало віссю європейської напруги. У цьому контексті дипломатія перестає бути лише мистецтвом компромісу, перетворюючись на інструмент забезпечення військових союзів та підготовки до війни.

Цінною є праця українського науковця Ярослава Турчина з історії міжнародних відносин, адже чимало уваги він приділяє тим змінам, що відбувалися на міжнародній арені упродовж XIX – на початку XX ст. [55] Автор стверджує, що низка перетворень (формування військово-політичних альянсів, поширення мілітаризму, новий етап боротьби за колоніальні володіння, вплив націоналізму на зовнішньополітичний курс великих тогочасних держав тощо), які відбувалися на межі XIX-XX зруйнували

Віденську систему міжнародних відносин. Саме принципи цього устрою, які були сформовані на Віденському конгресі 1814-1815 рр. та їх дотримання провідними державами дозволяло уникати масштабних військових конфліктів на території європейського континенту, забезпечувати стабільність світового ладу тощо. З іншого боку, Я. Турчин підкреслює, що існували чинники, які потенційно могли б зберігати міцність цієї система. Зокрема, світове економічне зростання, розвиток торгівельних контактів між провідними державами світу (Велика Британія, Німеччина, Сполучені Штати, Франція, Російська імперія, Японія), розквіт європейської культури та наукові досягнення у різних сферах тощо. Однак ці чинники так і не спромоглися запобігти початку світового конфлікту – Великої війни 1914-1918 рр.

Наступна праця українських авторів, яка була важливою для написання нашої дипломної роботи – це книга В. Колесника та В. Павленка, присвячена аналітичному огляду ключових етапів розвитку світової дипломатії та зовнішньої політики [28]. Розглядаючи період другої половини XIX – початку XX століття, вітчизняні вчені зосереджуються на переході від принципів Віденського конгресу до глобальної імперіалістичної конкуренції. Вони детально аналізують еволюцію системи балансу сил у Європі, яка була підірвана об'єднанням німецьких земель і проголошення створення Німецької імперії, її стрімким економічним і військовим піднесенням тощо.

Таким чином, проаналізована нами наукова література дає нам можливість висвітлити ключові зміни системи міжнародних відносин в останній третині XIX – на початку XX ст. та їх наслідки на події, що відбулися на світовій арені у наступні роки.

Джерельна база. Характерною рисою джерельної бази нашої магістерської роботи є те, що ключовим джерелом виступають шкільні підручники з історії держав пострадянського простору. Також нами було використано низку збірників документів з історії міжнародних відносин та мемуари тогочасних політиків, дипломатичних діячів.

Щодо підручників з історії для школярів, над якими працювали українські автори, то слід згадати підручник з всесвітньої історії для 9 класу за авторством знаного історика Ігоря Щупака [61]. У розділах, присвячених міжнародним відносинам другої половини XIX – початку XX століття (до 1914 року), автор висвітлює епоху імперіалізму та боротьбу за переділ світу. Особливу місце І. Щупак приділяє формуванню військово-політичних блоків — Троїстого союзу та Антанти — як наслідку зростання національних суперечностей та економічної конкуренції між великими державами.

Наступний український підручник для учнів шкіл, на який слід звернути увагу, був підготовлений відомим науковцем Павлом Полянським [44]. При аналізі міжнародних відносин згаданого вище періоду найбільше місця приділено процесу формування двох ворогуючих угруповань: Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанти (Велика Британія, Франція, Російська імперія). Вітчизняний вчений П. Полянський підкреслює, що англо-німецьке суперництво у сфері морських озброєнь та фінансових інтересів було головною віссю напруги на міжнародній арені у той час. Наслідком цієї агресивної дипломатії та жорсткої системи союзів стало перетворення Європи на «порохову діжку», де регіональні кризи, особливо на Балканах, неминуче призводили до ескалації та початку Першої світової війни.

Ще один український шкільний підручник, який заслуговує нашої уваги, підготовлений Олександром Гісемом для школярів 9 класу [13]. Розглядаючи міжнародні відносини другої половини XIX століття, автор висвітлює діяльність Отто фон Бісмарка та його зусилля зі створення системи союзів, спрямованої на ізоляцію Франції. Проте на початку XX століття, в умовах імперіалізму, ця система трансформувалася в два антагоністичні військово-політичні блоки - Троїстий союз та Антанту. Ключовим аспектом є аналіз глобальних суперечностей. Особливий акцент О. Гісем робить на англо-німецькому суперництві, що проявлялося у військово-морській гонці

озброєнь та боротьбі за вплив, зокрема під час Марокканських криз та Балканським війнам 1912-1913 рр.

Завершуючи огляд українських шкільних підручників, слід звернути увагу на книгу, над якою працювали Олександр Реєнт та Олександр Малія для 9 класу [48]. Автори підкреслюють, що міжнародні відносини другої половини XIX століття були визначені нерівномірністю промислового розвитку, де нові індустріальні держави (Німеччина, США) кидали виклик старим лідерам (Велика Британія, Франція). О. Реєнт та О. Малія доходять висновку, що внаслідок накопичення імперіалістичних суперечностей та жорсткої системи союзів, дипломатія втратила гнучкість, і вбивство в Сараєво стало лише приводом для неминучого зіткнення.

Переходячи до аналізу російських шкільних підручників та висвітленню міжнародних відносин у згаданий нами період, то слід вказати на праці Олександра Шубіна [59, 60]. Автор у цьому підручнику при висвітленні міжнародних відносин найбільший акцент зробив на особливостях імперіалізму, ключовою рисою якої стала нерівномірність економічного розвитку великих держав. Це призвело до загострення боротьби за переділ вже поділеного світу, колонії, ринки збуту та джерела сировини. Цікаво, що чимало місця О. Шубін приділяє Балканам на початку XX ст. Це автор пояснює тим, що цей регіон був місце зіткнення інтересів великих тогочасних держав, у першу чергу, між Австро-Угорщиною (прагнення розширитися на Південь) та Російською імперією (захист слов'ян і контроль над протоками).

Ще один підручник для учнів російський шкіль, який ми аналізуємо, це праця над якою працював російський вчений Євгеній Сергєєв [51]. У підручнику для 9 класу він чимало уваги приділяє подіям на міжнародній арені у другій половині XIX – на початку XX ст. Найбільший акцент у параграфах про міжнародні відносини того періоду, це прагнення великих держав до колоніальної експансії та економічного панування. Наголос робиться на тому, що нерівномірність індустріального розвитку (особливо

стрімке піднесення кайзерівської Німеччини та Сполучених Штатів) спричинила боротьбу за переділ сфер впливу та колоній, що зруйнувало колишній європейський баланс сил. Також вагоме місце посідає зовнішня політика уряду Російської імперії щодо Балкан на початку XX ст. Російський автор намагається показати політику царської дипломатії як спробу захисту слов'янських держав від зовнішньої агресії зовнішніх сил, у першу чергу, Австро-Угорщини. Однак, як підкреслює Є. Сергєєв, ці зусилля не увінчалися успіхом.

Не менш цінними були для нас шкільні підручники білоруських авторів. Перш за все, варто згадати підручник, над яким працювали В. Кошелєв та В. Краснова [30, 31]. Розглядаючи міжнародні відносини другої половини XIX – початку XX століття, автори підкреслюють, що бурхливий індустріальний розвиток та перехід до монополістичного капіталізму (імперіалізму) зумовили загострення боротьби за сировинні ринки, сфери інвестицій та колонії. Як зазначають білоруські автори, саме це економічне суперництво стало фундаментальною причиною зростання міжнародної напруги, а світова війна 1914-1918 рр. стала закономірним наслідком імперіалістичних суперечностей, помножених на мілітаризм та негнучкість блокової дипломатії.

Слід згадати про шкільний підручник, підготовлений білоруською дослідницею Світлоною Луговцовою, де чимало уваги приділяється міжнародним відносинам [33]. Зокрема, аналізується англо-німецьке суперництво у різних царинах, колоніальні кризи (Марокканські кризи 1905 і 1906 рр., Адагірська криза 1911 р.), криза на Балканах (анексія Боснії та Герцеговини, Балканські війни 1912-1913 рр.). Авторка намагається продемонструвати, що криза європейської дипломатії була не якимось абстрактним процесом, а як ланцюг конкретних імперіалістичних конфліктів та військових приготувань, що зробили Першу світову війну неминучою.

Також для написання нашої дипломної роботи ми послуговувалися іншими видами джерел, зокрема хрестоматії і збірники опублікованих

документів з історії міжнародних відносин другої половини XIX – початку XX століття, а також мемуарами відомих тогочасних політиків і дипломатичних діячів.

Щодо збірників, у яких містяться дипломатичні документи (міждержавні угоди, стенограми засідань урядів або міністерств закордонних справ, листування між дипломатами тощо), то чимало їх було опубліковано у радянських період [22, 37, 56]. Звісно, частина законодавчих актів, які містяться там, були тенденційно підібрано радянськими істориками. Скажімо, аби продемонструвати імперські амбіції чи імперіалістичні протиріччя між провідними тогочасними державами. Але, з іншого боку, для неупереджено висвітлення тематики міжнародних відносин оминати ці матеріали не можливо.

Щодо спогадів відомих політиків і дипломатів, то ми спробували залучити до нашої дипломної мемуари найбільш впливових діячів, які своїми рішеннями суттєво впливали міжнародну ситуацію у той час. Зокрема, це спогади німецького канцлера Отто фон Бісмарка [1] і німецького імператора Вільгельма II [11], відомого британського політика і міністра закордонних справ Едуарда Грея [2], французького прем'єр-міністра Реймонда Пуанкаре [47], а також очільника російського дипломатичного відомства Сергія Сазонова [50]. Їх міркування та оцінки щодо розвитку міжнародних справ, причин появи тих чи інших дипломатичних криз є дуже цінними.

Таким чином, охарактеризована нами джерельна база, на наш погляд, дозволяє висвітлити проблематику нашої магістерської роботи, присвячену аналізу міжнародних відносин другої половини XIX – початку XX століття на сторінках пострадянських шкільних підручників.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох основних розділів, кожен з яких поділяється на кілька підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ.

У ВИСВІТЛЕННІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ

1.1. Формування системи військово-політичних союзів у Європі

Якісні зміни в українському освітньому просторі, зокрема у викладанні історії, відображають прагнення до переосмислення підходів до формування історичної пам'яті та національної ідентичності. Зокрема, виділяється питання подання теми військово-політичних союзів Європи, які відіграли ключову роль у формуванні сучасної геополітичної карти світу. Важливим є порівняння того, як шкільні підручники різних країн пострадянського простору представляють ці події, які акценти робляться, і як це впливає на розуміння історії молодим поколінням.

Ми збираємось проаналізувати, як у шкільних підручниках з історії країн пострадянського простору висвітлюється формування системи військово-політичних союзів у Європі, та визначити спільні й відмінні риси у підходах до цієї теми.

Проаналізуємо зміст шкільних підручників з історії в країнах пострадянського простору, які охоплюють тему формування військово-політичних союзів у Європі. Особливу увагу приділимо українським, російським, білоруським та підручникам, оскільки вони демонструють найяскравіші приклади різних підходів до трактування цієї теми. Дослідження базувалося на аналізі змісту, методології та ключових акцентів, зроблених у підручниках.

В українських підручниках, зокрема підручнику під редакцією вітчизняного історика Ігоря Щупака «Всесвітня історія для учнів 9 класу», акцентується увага на багатовекторності європейської політики, яка сприяла формуванню військово-політичних блоків. Окремо розглядається роль військових союзів у впливі на долю України та прагнення українських

політичних еліт інтегруватись у європейський простір у різні історичні періоди [61, с.42-45].

У російських шкільних підручниках, зокрема «Всесвітня історія» під редакцією історика Олександра Шубіна, приділяють значну увагу ролі Російської імперії у формуванні військових блоків та її «миротворчій» місії у контексті європейської політики. Історичний наратив підкреслює значення Росії як «захисника стабільності» в Європі. Особливо помітна тенденція виправдовувати сучасні геополітичні амбіції через історичні події цього періоду [59-60].

У білоруських підручниках, як у підручниках під редакцією Космача, простежується вплив російської історіографії, проте акцент робиться на збереженні нейтралітету та відстороненості від конфліктів великих держав. Тематика військових союзів часто розглядається в контексті регіонального, а не глобального впливу [30, с.33-37].

Загалом, аналіз показав, що підручники відображають не лише історичну традицію кожної країни, але й сучасну політичну кон'юнктуру. Важливим результатом стало також виявлення методологічних проблем, таких як надмірна суб'єктивізація матеріалу, недостатня кількість порівняльного аналізу та брак сучасних історичних досліджень у змісті підручників.

Отже, шкільні підручники країн пострадянського простору демонструють значну варіативність у поданні теми військово-політичних союзів. Національні інтерпретації відображають як сучасну геополітичну позицію країни, так і її історичний досвід. Зокрема, українські підручники роблять акцент на багатовекторності, тоді як російські мають тенденцію до підкреслення ролі Росії у міжнародних союзах.

У пострадянських підручниках система міжнародних відносин кінця XIX століття часто описується в контексті зростання конкуренції між європейськими державами, що призводить до формування військово-політичних альянсів. Ці підручники наголошують на стратегічних маневрах

великих держав, зокрема Німеччини, Франції, Росії та Сполученого Королівства, у відповідь на військові та політичні дії одна одної.

Утворення таких союзів, як Троїстий союз (1882) між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, а також Троїста Антанта, сформована пізніше, зазвичай розглядається як реакція на зростання напруженості та страх перед німецькою експансією. Франко-російський союз 1891 року часто висвітлюється як перший значний крок у створенні Антанти, який пізніше був розширений англо-французькою Антантою (1904 р.) та Англо-російською конвенцією (1907 р.).

У пострадянських підручниках система міжнародних відносин кінця XIX століття описується з позицій зростання конкуренції між європейськими державами, що призводить до формування військово-політичних альянсів. Наголошується на стратегічних маневрах таких великих держав, як Німеччина, Франція, Російська імперія та Велика Британія, у відповідь на дії одна одної [6, с. 113].

Попередником Троїстого союзу став Двоїстий союз, укладений у 1879 році між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Німецька імперія, яка виникла на основі Пруського королівства, ініціювала створення цього альянсу для стримування російського і французького впливу.

Основні положення Двоїстого союзу передбачали взаємну військову допомогу у разі нападу Росії на одного з учасників; нейтралітет у разі агресії третьої країни, якщо тільки Росія не підтримувала нападника, тоді діяли положення про спільну оборону.

Після приєднання Італії в 1882 році блок отримав назву Троїстий союз. Підписання договору між трьома державами спершу було засекречене. Термін дії угоди становив п'ять років, після чого її регулярно поновлювали: у 1887-1891 роках договір переглядали, а в 1902 і 1912 роках його автоматично продовжили.

У багатьох підручниках пострадянських державах приділяють увагу Троїстому союзу (1882 р.) як важливій складовій міжнародних відносин

напередодні Першої світової війни. Союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією розглядається як один із кроків до формування протиборчих військово-політичних блоків, які зрештою розділили Європу на два табори. У навчальних матеріалах часто наголошується на ролі Отто фон Бісмарка, який, згідно з інтерпретацією, прагнув створити альянс для протидії зростаючому впливу Росії та Франції, а також для забезпечення гегемонії Німеччини в Європі [7, 14, 30, 33, 48, 50].

Як цитує історик, автор наукових публікацій, який спеціалізується на питаннях міжнародних відносин і військово-політичної історії кінця XIX — початку XX ст. О. Алексеєнко, Троїстий союз, створений для взаємної військової підтримки, мав вагомe значення у підготовці до масштабного світового конфлікту. Особливу увагу він приділяє військово-політичним умовам договору, які зобов'язували учасників об'єднати зусилля у випадку агресії з боку Франції чи Росії, що посилювало дипломатичну напруженість між провідними державами того часу [6, с. 129].

Передумовою до укладення Троїстого союзу став Двоїстий союз 1879 року між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною. У цьому контексті Німецька імперія, сформована на базі Пруссії, виступила ініціатором створення військово-політичного блоку, спрямованого на стримування Російської імперії, яку вважали загрозою стабільності Центральної Європи.

Згідно з умовами угоди:

У разі нападу Російської імперії на одного з учасників союзу, інші зобов'язувалися надати військову допомогу.

Якщо напад здійснювала інша держава (не Російська імперія), учасники мали дотримуватися нейтралітету, але у випадку, якщо Росія приєднувалася до агресора, діяли положення про взаємну допомогу.

У підручнику під редакцією Олександра Сахарова зазначається, що союз між Німеччиною та Австро-Угорщиною став основою для формування Троїстого союзу. У матеріалах наголошується, що в російській історіографії цей союз розглядається як складова геополітичного протистояння,

спрямованого проти Росії і її союзників. Також підкреслюється, що Троїстий союз відіграв важливу роль у розвитку європейських альянсів наприкінці XIX століття і підготовці до Першої світової війни, особливо через загострення відносин між Німеччиною та Російською імперією [50, с.33-37].

Особливістю білоруської історичної шкільної освіти є акцент на міжнародних відносинах як частині історії Російської імперії, до складу якої входили білоруські землі. Водночас, підручники намагаються уникати однозначної ідеологізації матеріалу, однак загальні тенденції до підкреслення позитивної ролі Росії та замовчування складних аспектів відносин із сусідніми державами зберігаються [30, 33].

Оновлені підручники, що відповідають сучасним освітнім стандартам, зокрема таких пострадянських авторів, як П. Баранов, С. Луговцова, С. Сергєєва, наголошується на політиці взаємозалежності країн-учасниць союзу та необхідності зберігати таємність укладених угод, які мали велике стратегічне значення у сфері міжнародних відносин того періоду. Водночас структура викладу матеріалу переважно ґрунтується на російських історіографічних підходах, які домінують у білоруському освітньому середовищі. Зокрема, підкреслюється роль Троїстого союзу як виклику для Російської імперії та її геополітичних інтересів [7, 33, 51].

У підручниках також відзначається роль Троїстого союзу у формуванні політичного балансу сил напередодні Першої світової війни. Цей союз був відповіддю на формування протилежного блоку – Антанти, і його підписання часто пов'язується із зростаючим розколом між великими державами того періоду [33, 51].

Стосовно утворення Антанти, то в українських шкільних підручниках, зокрема, авторів О. Гісема та П. Полянського., зазначається, що Франко-російський союз, укладений у 1891 році, став першою сходинкою до формування Антанти. Він виник як відповідь на створення Троїстого союзу. За умовами договору, Росія та Франція зобов'язувалися надавати військову допомогу одна одній у разі нападу країн з протилежного блоку. Союз

залишався чинним, доки існував Троїстий союз [13, 44].

У сучасних російських шкільних підручниках утворення Антанти розглядається через стратегічну призму, підкреслюючи роль союзу як противаги Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія). Початковим кроком у формуванні Антанти став франко-російський союз 1891 р., який розглядався як реакція на зростання могутності Троїстого союзу. Цей союз був угодою про взаємну оборону, де кожна нація обіцяла прийти на допомогу іншій у разі нападу з боку держав Троїстого союзу, зокрема Німеччини та Австро-Угорщини [50-51].

У російських шкільних матеріалах англо-французька угода 1904 року про серцеву згоду часто обговорюється як подальший розвиток подій, коли Британія та Франція вирішили колоніальні суперечки та політично об'єдналися проти зростаючого впливу Німеччини. Приєднання Російської імперії до Франції, а пізніше до Британії, зображено як частину ширшої стратегії протидії передбачуваним загрозі з боку Центральних держав [59-60].

Як зазначає український історик та педагог Власов В. С., утворення офіційного військового альянсу, зміцненого підписанням угод у 1914 році, розглядається як відповідь на зростання напруженості в Європі, кульмінацією якого став початок Першої світової війни. Роль Росії особливо підкреслюється з точки зору її стратегічних інтересів та її впливу на формування ширшої системи альянсу, причому дискусії зосереджуються як на зовнішніх, так і на внутрішніх факторах, які формували зовнішню політику Росії в цей період» [29, с. 25-27].

Згодом, у 1904 році, Великобританія уклала угоду з Францією, що сприяло розширенню Антанти, а в 1907 році – досягнуто угоди між Великобританією та Росією, що допомогло подолати їхні територіальні та колоніальні суперечності. Цей процес завершився підписанням об'єднувального договору в 1914 році, який формально оформив Антанту як військовий блок, готовий до протистояння Центральним державам.

У підручниках таких авторів, як Д. Данилова та О. Сахарова

висвітлюється роль Росії у розширенні її впливу в Європі через територіальні суперечки і прагнення на Балканах та в Середземномор'ї. Також у цих підручниках розкриваються прагнення Франції повернути втрачені території Ельзас і Лотарингію, а Британія — захистити свої колоніальні інтереси, що є частиною воєнних цілей Антанти у 1914 році. [14, 50].

В підручниках таких авторів, як О. Ресента та І. Щупака висвітлюється зміцнення військової співпраці держав Антанти та їхню оборонну угоду перед Першою світовою війною 1914 року [48, 61].

Українські підручники акцентують на багатовекторності європейської політики та прагненні інтеграції України у європейський простір. Російські навчальні матеріали виокремлюють роль Росії як «захисника стабільності» та геополітичного гравця, виправдовуючи сучасні амбіції через історичні події. Білоруські підручники демонструють тенденцію до нейтралітету та впливу російської історіографії.

Усі підручники у своїй більшості розглядають Троїстий союз і Антанту як ключові елементи європейської системи альянсів, визначаючи їх як фактори зростання напруженості, що призвело до Першої світової війни. Водночас виявлено методологічні проблеми, зокрема: надмірну суб'єктивізацію, обмежену кількість порівняльного аналізу та недостатнє використання сучасних історичних досліджень.

Отже, наш аналіз свідчить, що шкільні підручники пострадянських країн формують різні наративи історії військово-політичних союзів кінця XIX століття, що впливає на формування національної ідентичності та розуміння геополітичних процесів молодим поколінням.

1.2. Колоніальний розподіл світу та загострення міждержавних протиріч

У пострадянських шкільних підручниках з історії, як, наприклад, у роботах О. Гісеми та П. Полянського, колоніальний розподіл світу наприкінці XIX – на початку XX століття представлено ключовим чинником, що загострював міждержавні протиріччя і розпалював глобальні конфлікти, зокрема Першу світову війну [13, 44]. Підкреслюється, що боротьба європейських держав за колонії в Африці та Азії посилила конкуренцію між імперіалістичними країнами і стала однією з рушійних сил формування військово-політичних союзів, таких як Антанта і Троїстий союз. У підручниках наголошується, що колоніальні суперечки мали не лише економічний, а й ідеологічний характер, адже нації прагнули утвердити свою перевагу та панування над іншими державами.

Цей період зображується як період зростання напруги між великими державами, коли військові альянси формуються у відповідь на передбачувані загрози з боку конкуруючих держав. Бажання зберегти або розширити імперський контроль у поєднанні зі страхом опинитися в оточенні конкуруючих союзів призвели до постійного дипломатичного та військового маневрування.

У пострадянських шкільних підручниках, які наголошують на зростаючій мілітаризації Німеччини та її викликах британській морській перевазі, а також на зусиллях Росії забезпечити вплив на Балканах, серед авторів пострадянських шкільних матеріалів на цю тему, варто відзначити П. Полянського, О. Сахарова, С. Мироненка С.М., а також О. Мартинюка, які докладно висвітлюють ці аспекти в своїх роботах.

Ця напруженість представлена як така, що мала кульмінацію у вибуху Першої світової війни, а колоніальні та територіальні амбіції сприяли ширшій геополітичній кризі. Конкуренція за вплив в Азії, Африці та на Балканах часто розглядається як загострення традиційного європейського

суперництва, створення складної мережі альянсів і ворожнечі, що зрештою призвело до війни.

В українських шкільних підручниках, зокрема під редакцією О. Ресента колоніальний поділ світу та загострення міждержавних протиріч наприкінці XIX – початку XX століття розглядаються в контексті імперіалістичного суперництва за глобальне панування. Ці джерела наголошують на формуванні військово-політичних альянсів і боротьбі за колонії, описуючи цей період як час загострення напруженості та змін в альянсах між провідними державами. Зазначається, що держави, зокрема Великобританія, Франція та Німеччина, активно брали участь у колонізації Африки та Азії, змагаючись за вплив і територіальну експансію [48, с. 42-45].

Зростаючий конфлікт між цими імперіалістичними державами, особливо через колоніальні володіння, часто представляється як один із ключових факторів, що сприяли вибуху Першої світової війни. до загальної нестабільності, яка характеризувала міжнародні відносини в період, що передував війні.

У навчальних матеріалах, зокрема в підручниках авторів Турченка Ф. та Власова В. наголошується на взаємозв'язку імперіалізму, мілітаризму та ідеологічного обґрунтування колонізації. Особлива увага приділяється тому, як ця динаміка сприяла розпалюванню конфліктів не лише в Європі, а й у світі загалом. Дискусії також розглядають ширші наслідки для таких країн, як Україна, акцентуючи на їхньому статусі в Російській імперії [34-35, с. 37].

У російських шкільних підручниках, зокрема під редакцією С. Мироненка та у працях О. Шубіна., колоніальний розподіл світу наприкінці XIX – на початку XX століття описується через боротьбу великих європейських держав за території, особливо в Африці та Азії. Активне освоєння нових земель здійснювали Великобританія, Франція, Німеччина, Італія та інші. Особливу увагу приділено розподілу Африки, де Великобританія і Франція конкурували за території, такі як Єгипет і Туніс.

Підкреслюється роль суверенітету і пріоритету національних інтересів, що викликало конфлікти внаслідок зростаючої конкуренції за ресурси та вплив [59-60].

Крім того, вказується, як змінилася роль Франції після франко-пруської війни 1870–1871 років, коли ослаблення Франції дозволило Великобританії утвердити свій контроль в Єгипті. Це викликало напругу в англо-французьких відносинах, оскільки розпочався перерозподіл сфер впливу, в тому числі через Суецький канал.

Загалом у російських шкільних підручниках, зокрема в роботах С. Мироненка підкреслюється важливість геополітичної боротьби за колонії в Африці та Азії. Автори наголошують на вирішальному значенні цих процесів для формування світових союзів і загострення суперечностей на початку ХХ століття [17, с.15-20].

Розповідь про роль таких країн, як Великобританія, Франція, Німеччина та Росія, у формуванні глобальної геополітики, зокрема через стратегічні маневри та конфлікти, пов'язані з колоніальними володіннями та торговельними шляхами, висвітлюється у працях Д. Давидова. Особливий акцент робиться на історичному зв'язку окремих регіонів з цими подіями через призму його географічного та політичного положення, з огляду на ширшу регіональну динаміку, а не виключно на європейські перспективи [14, с.25-29].

Отже, нами здійснено всебічний аналіз пострадянських шкільних підручників щодо подання цієї ключової теми світової історії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Аналіз засвідчив, що підручники відображають як спільні риси, так і суттєві відмінності в трактуванні колоніального розподілу світу, імперіалізму, зростаючої напруги між великими державами та утворення військово-політичних союзів, що призвели до Першої світової війни.

По-перше, у багатьох підручниках, зокрема у роботах О. Гісеми, П. Полянського, І. Коляди колоніальний розподіл світу постає як визначальний

чинник загострення міждержавних протиріч. Акцент робиться на конкуренції європейських імперіалістичних держав за колонії в Африці та Азії, яка була рушієм формування військово-політичних блоків, таких як Троїстий союз і Антанта, що увійшли в історію як ключові політичні альянси перед Першою світовою війною. Ці матеріали підкреслюють не лише економічний, а й ідеологічний аспект суперництва, в якому домінували прагнення до уявлення національної переваги та зміцнення геополітичного впливу.

По-друге, напруженість між державами зростала на тлі мілітаризації, зокрема Німеччини, і викликів з боку британської морської гегемонії, що детально розкривається в підручниках науковців С. Мироненка та С. Луговцової, роль Росії в Балканському регіоні представлена як стратегічний фактор, що сприяв загостренню суперечностей і дипломатичному маневруванню між великими гравцями на європейській арені.

По-третє, російські підручники, окрім згадуваних авторів, таких як Д. Данилова, акцентують увагу на активній боротьбі за колоніальні території, особливо у Африці, в зоні впливу Великобританії та Франції. Розподіл Африки, конкуренція за контроль над ключовими стратегічними точками, такими як Єгипет і Суецький канал, у підручниках пов'язуються зі зростанням напруженості між імперіями, зокрема з позицій пріоритету національного суверенітету та інтересів. Зазначається, що ці суперечності були одним із каталізаторів формування глобальної системи альянсів та подальшої світової війни.

Важливо також відзначити, що в пострадянських навчальних матеріалах значна увага приділяється не лише європейській перспективі. Додатково було виявлено взаємозв'язок між імперіалізмом, мілітаризмом та ідеологією колонізації, що інтерпретується як складна, багатофакторна система, яка сприяла не лише європейським, а й світовим конфліктам. Це підтверджують дослідження Турченка Ф. та Власова В., які розглядають ширші наслідки цих процесів для регіонів, зокрема України у складі Російської імперії.

Отже, у підсумку можна стверджувати, що колоніальний розподіл світу, імперіалістичне суперництво та загострення міждержавних протиріч представлено у пострадянських шкільних підручниках як фундаментальні чинники формування політичної карти світу початку ХХ століття. Ці підручники не лише відображають історичний контекст, а й несуть на собі відбиток національних інтерпретацій, що визначають освітню політику та історичну пам'ять у пострадянських країнах. Водночас виявлено потребу у більш збалансованому, комплексному та порівняльному підході до викладу цієї теми з опорою на сучасні історичні дослідження, що дозволило б подолати суб'єктивізм та розширити розуміння складних глобальних процесів серед учнів.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ

КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У ШКІЛЬНІЙ ДИДАКТИЦІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

2.1. Колоніальні конфлікти та їх висвітлення у підручниках

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався низкою колоніальних конфліктів, які суттєво вплинули на геополітичну карту світу. Ці конфлікти стали відображенням боротьби за ресурси, території та сфери впливу між провідними державами. Українські шкільні підручники з історії подають огляд цих подій як передумови Першої світової війни. Їхній аналіз дає змогу зрозуміти основні причини загострення міжнародних протиріч та особливості колоніальної політики того часу.

Зробимо спочатку огляд колоніальних конфліктів, які відбулися впродовж згаданого нами періоду. Почнемо з Першої марокканської кризи (1905–1906 рр.).

Причиною її стало протистояння Франції та Німеччини за контроль над Марокко. Франція, підтримана Великою Британією, Італією та Іспанією, домоглася збереження свого впливу. Міжнародна конференція в Альхесірасі 1906 року підтвердила незалежність Марокко, проте фактично закріпила контроль Франції над цією країною.

Під час Другої марокканської кризи (1911 р.) Німеччина намагалася посилити свій вплив у регіоні, але через рішучу позицію Великої Британії змушена була відступити. Наслідком стало перетворення Марокко на французький протекторат у 1912 році [19].

Боснійська криза (1908–1909 рр.). Конфлікт виник унаслідок анексії Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, що викликало опір Сербії та Росії. Проте Німеччина підтримала Австро-Угорщину, змусивши Росію визнати анексію.

Японія також здійснювала колоніальну експансію, яка стала наслідком

її економічної залежності від імпорту сировини та посилення військового потенціалу. Залежність японської промисловості від імпорту сировини і палива, обмежений внутрішній ринок через низький рівень життя населення, а також висока конкурентоспроможність японських товарів завдяки їхній низькій собівартості сприяли формуванню експортно-орієнтованої моделі економіки Японії. Водночас значні інвестиції у розвиток військової промисловості, армії та флоту зумовили прагнення країни розширювати зовнішні ринки і здобувати доступ до джерел сировини.

Основні події розвивалися таким чином:

1900 рік – участь Японії в інтервенції проти Китаю. Союзна армія восьми держав, до складу якої входила і Японія, направила 20-тисячний контингент, що захопив столицю Китаю та разом із місцевими військами придушив повстання іхетуанів («загонів миру і справедливості»).

1902 рік – укладення військово-політичного союзу з Великою Британією. Ця угода, розрахована на п'ять років, передбачала розподіл сфер впливу в Китаї та Кореї, а також взаємний нейтралітет у разі війни одного з союзників із третьою державою [6, с. 101].

Впродовж 1904–1905 років – російсько-японська війна. Причиною конфлікту стало протистояння Росії та Японії за вплив у Північно-Східному Китаї (Маньчжурії) та Кореї. Росія прагнула легкої перемоги для зміцнення внутрішньої стабільності та недопущення революційних настроїв. Проте у війні Росія зазнала нищівної поразки.

23 серпня – 5 вересня 1905 року – підписання Портсмутського миру. За умовами угоди Японія отримала Південний Сахалін, Ляодунський півострів із Порт-Артуром, право на експансію в Маньчжурії та встановила протекторат над Кореєю.

1910 рік – анексія Кореї. Відповідно до японо-корейського договору, Корея стала японською колонією. Уся влада була передана японському імператору, а управління здійснювала колоніальна адміністрація на чолі з генерал-губернатором [19]. Ця політика визначила вектор модернізації

японського суспільства, сприяючи утвердженню імперіалістичного курсу країни.

Також варто згадати, що у 1898 році розпочалася іспано-американська війна. Причиною її оголошення став вибух американського корабля «Мен» у гаванському порту 14 лютого. Внаслідок цієї короткотривалої війни, що тривала лише 10 тижнів, США отримали Пуерто-Рико, Філіппіни та острів Гуам, а Куба опинилася під їхнім протекторатом.

Англо-бурська війна 1899–1902 років стала ключовою подією в історії колоніальних змагань у Південній Африці. Бури, нащадки нідерландських переселенців, чинили запеклий опір англійським військам, однак до весни 1902 року 400-тисячна британська армія змогла здолати 50-тисячне бурське військо. У результаті Великій Британії вдалося анексувати дві бурські республіки – Трансвааль і Оранжеву Республіку, які відзначалися значними покладами золота та алмазів. Захоплені території були перетворені на колонії Великої Британії. Наслідком цієї війни стало утворення Південно-Африканського Союзу, який отримав статус домініону в складі Британської імперії [19].

У 1911–1912 роках відбулася італо-турецька війна, яка стала наслідком загострення міжнародних відносин, зокрема Другої марокканської кризи. Ця криза створила сприятливі умови для реалізації італійських імперських амбіцій. Італія прагнула захопити турецькі провінції Триполі та Кіренаїку, населені арабами, розглядаючи це як перший крок до встановлення свого домінування у басейні Середземного моря. Військові сили Італії висадилися на території Північної Африки, завдали поразки османським військам та окупували Триполітанію й Кіренаїку. Згодом ці території були включені до складу Італійської колоніальної імперії під назвою Лівія [19].

Що цікаво, деякі пострадянські шкільні підручники з історії, зокрема під редакцією Д. Данилова, О. Сахарова та О. Шубіна, мають специфічний підхід до висвітлення колоніальних конфліктів початку ХХ століття. Ці джерела відображають офіційний історичний наратив і геополітичну

позицію Росії, акцентуючи увагу на змаганні за колонії в Африці та Азії, ролі Росії у формуванні світових міжнародних відносин, а також на важливості суверенітету і пріоритету національних інтересів у цих процесах [14, 50, 59, 60].

Зазначимо, що колоніальні конфлікти описуються як частина загальносвітового суперництва між імперіями – Великою Британією, Францією, Німеччиною, США, Японією та іншими. Головна увага приділяється протистоянню, яке підштовхнуло світ до Першої світової війни. Цікаво, що події, пов'язані з колоніальною експансією в Азії, зокрема російсько-японська війна (1904–1905 рр.), розглядаються з акцентом на інтереси Росії в Маньчжурії та Кореї. Підручники часто підкреслюють поразку Росії в цій війні як важливий чинник внутрішньої політичної кризи [14, 50, 59, 60].

Колоніальній політиці західних імперій надається критична оцінка та наголошується на експлуатації місцевих народів і несправедливості колоніального устрою. Водночас російська експансія в Середній Азії та на Кавказі подається у цих джерелах як «цивілізаційна місія», спрямована на «розвиток» і «модернізацію» регіонів. Марокканські кризи та Балканські війни описуються як фактори, які посилювали напруженість у Європі, а Балканські кризи висвітлюються через призму ролі Росії як захисника слов'янських народів, зокрема Сербії. Підручники підкреслюють важливість військово-політичних союзів — Антанти і Троїстого союзу — у формуванні міжнародної напруженості, при цьому Росія представлена як ключовий учасник Антанти з особливими інтересами на Балканах [14, 50, 59, с. 123–124]. Події, пов'язані з експансією Японії, наприклад анексія Кореї чи участь у інтервенції в Китаї, зазвичай подаються як наслідки агресивної імперіалістичної політики, яка загрожувала інтересам Російської імперії в Азії.

Такі конфлікти як Англо-бурська війна чи іспано-американська війна, згадуються побіжно, без детального аналізу, оскільки Росія безпосередньо не

брала в них участі.

Не менш важливо, у російських шкільних підручниках із історії, зокрема за авторства Д. Данилова., простежується чітка тенденція до акцентування на ключовій ролі тогочасної імперії Романових у глобальних історичних подіях і підкреслення її «особливої місії» у світовій історії. Всі конфлікти та процеси в цих підручниках розглядаються з позиції їхнього впливу на царську Росію та захисту її міжнародних інтересів. Такий підхід формує у школярів відчуття виключності, обраності самодержавства та обґрунтовує необхідність самопожертви заради піднесення держави. Це відображає офіційний історичний наратив, що використовується як інструмент ідеологічного виховання в освітній системі сучасної РФ [25, с. 45–47].

Російсько-японська війна розглядається через призму ослаблення Російської імперії, що позначилося на Кавказькому регіоні, включно зі зростанням національно-визвольних настроїв.

Колоніальні конфлікти, які не мали прямого впливу на Кавказ, наприклад Марокканські кризи, згадуються лише в загальному контексті.

Особливу увагу приділяють Балканським кризам, зокрема Боснійській кризі, через її зв'язок із Російською імперією та загострення відносин між великими державами. Це розглядається як частина конфліктів, які вплинули на південний Кавказ, зокрема через зростання напруженості між мусульманським та християнським населенням у регіоні.

Акцентується увага на негативних наслідках імперіалізму для залежних народів. Особливий акцент робиться на економічній експлуатації, демографічних змінах і культурній асиміляції, які відчували і народи Кавказу під час російського панування [59, 60].

Події, пов'язані з Японією (російсько-японська війна, анексія Кореї), розглядаються в контексті розпаду старих імперій і посилення нових гравців, що демонструє зміну балансу сил у світі. Це пов'язується із загальними викликами для багатонаціональних імперій, таких як Росія.

Отже, нами було проведено ґрунтовний аналіз того, як у шкільних підручниках пострадянського простору відображаються ключові колоніальні конфлікти початку ХХ століття, що стали передумовою Першої світової війни. Вивчення охопило низку значущих подій — Першу і Другу марокканські кризи, Боснійську кризу, російсько-японську війну, анексію Кореї, іспано-американську війну, англо-бурську війну, а також італо-турецьку війну, що пояснює зміни у світовій геополітиці й загострення міждержавних протиріч.

Аналіз українських підручників, зокрема під редакцією О. Гісеми [13] та О. Реєнта [48], показує, що колоніальні конфлікти часто трактується як комплексне суперництво провідних імперій за ресурси, території та сфери впливу. Автори підкреслюють, що ці конфлікти сприяли формуванню воєнних альянсів (Троїстого союзу та Антанти) і визначили напруженість, що привела до світового масштабу конфлікту. Ці підручники детально розглядають стратегічну роль Японії в Азії, її модернізацію, а також агресивну зовнішню політику, яка загрожувала інтересам Росії.

Російські підручники з історії, редакція С. Мироненка С.М. Д. Данилова, трактують колоніальні конфлікти через призму російських інтересів і геополітичної позиції. Російська імперія розглядається як активний учасник світової політики, що бореться за вплив у Середній Азії, на Кавказі й Балканах. Особливою увагою в цих джерелах користувались Балканські кризи, зокрема Боснійська, яка висвітлюється як фактор, що викликав конфронтацію великих держав і впливав на регіон Кавказу. Російсько-японська війна отримала оцінку як чинник ослаблення Російської імперії і посилення національно-визвольних рухів у регіоні.

Виявлено, що російські підручники критично оцінюють колоніальну політику західних держав, зображуючи її як експлуатацію місцевого населення і несправедливий колоніальний устрій, натомість свою експансію трактують як цивілізаційну місію спрямовану на розвиток і модернізацію підконтрольних територій. Військово-політичні союзи, зокрема Антанта і

Троїстий союз, подаються як основні чинники міжнародної напруженості, Росія відводиться роль ключового учасника цих альянсів з особливим інтересом до Балканського регіону.

Також встановлено, що низка колоніальних конфліктів, таких як англо-бурська чи іспано-американська війни, у навчальних матеріалах згадуються поверхово або як події, менш пов'язані з регіональними інтересами Росії чи України.

Отже, підручники різних країн пострадянського простору відображають широкий спектр підходів до трактування колоніальних конфліктів початку ХХ століття, які змінювали геополітичну карту світу і безпосередньо впливали на регіональні процеси. Підручники виконують не лише навчальну функцію, а й формують національні ідеологеми, відображаючи історичний досвід і сучасні геополітичні пріоритети відповідних держав. Водночас, у навчальних матеріалах виявляються певні методологічні обмеження: домінування національних інтерпретацій, недостатність комплексного порівняльного підходу та потреба більш діяльного використання новітніх досліджень для формування об'єктивнішої картини історії колоніальних конфліктів. Це створює виклик для подальшої модернізації шкільних курсів історії, що дозволить краще осмислити складну світову динаміку того періоду і сприятиме формуванню критичного мислення в учнів.

2.2. Російсько-японська війна 1904-1905 рр. та її міжнародні наслідки

Перед тим, як перейти на аналізу подій війни 1904-1905 рр. між Російською імперією та Японією у підручниковій літературі пострадянських країн, потрібно звернути увагу на причини, хід та наслідки цього конфлікту. Російсько-японська війна 1904–1905 років це збройний конфлікт між Російською імперією та Японією за вплив на Далекому Сході. У 1896 році Росія уклала угоду з Китаєм, отримавши концесію на будівництво Чанчунської залізниці, а згодом домовилася про оренду Квантунського півострова з Порт-Артуром (нині Люйшунь, Китай). Ці дії викликали невдоволення США та Великої Британії, які надали Японії фінансову підтримку для модернізації її збройних сил, зокрема військово-морського флоту, спонукаючи її до війни з Росією.

9 лютого (27 січня) 1904 року японський флот несподіваною атакою завдав поразки російській ескадрі в Порт-Артурі, здобувши стратегічну перевагу на морі. Це дозволило Японії перекинути великі сухопутні сили до Маньчжурії, де вони виграли ключові битви біля річки Шахе та Ляояна. Японські війська змогли ізолювати гарнізон Порт-Артура, який після тривалої облоги капітулював.

Після цього японська армія завдала вирішальної поразки російським військам у битві під Мукденом (нині Шеньян, Китай), а японський флот знищив російську ескадру біля острова Цусіма.

5 вересня (23 серпня) 1905 року за посередництва США було підписано Портсмутську мирну угоду. Відповідно до її умов, Японія отримала контроль над Квантунським півостровом із Порт-Артуром і південну частину острова Сахалін.

У українських шкільних підручниках з історії зокрема, у авторів Ф. Турченка Ф. Та О. Гісеми висвітлюється значний вплив російсько-японської війни 1904–1905 років на Російську імперію і на революційні процеси 1905–1907 років. Розкриваються причини, перебіг війни та її наслідки для імперії

[13, с. 165-166].

Наголошується, що війна була зумовлена прагненням Російської імперії поширити свій вплив на Далекому Сході, зокрема в Маньчжурії та Кореї. Також вказується на геополітичне суперництво великих держав, зокрема Росії та Японії, які боролися за контроль над стратегічними територіями та ресурсами. Згадується, що Японія отримала підтримку від Великобританії та США, які були зацікавлені у стримуванні експансії Росії в Азії.

Розглядаються основні події війни, включаючи битву за Порт-Артур, битву під Мукденом і Цусімську битву, які завершилися поразкою Росії. Підкреслюється слабка підготовка Росії до війни, зокрема технічна відсталість і недоліки у військовому командуванні. Підкреслюється значення успіхів Японії як результату її модернізації та ефективного використання ресурсів.

Особлива увага приділяється впливу Російсько-японської війни 1904–1905 років на внутрішню ситуацію в Російській імперії. Зазначається, що поразка підірвала авторитет царської влади та стала одним із каталізаторів революції 1905–1907 років. Також підкреслюється, що війна вплинула на українські землі, що входили до складу імперії, через мобілізацію ресурсів, економічний тиск і залучення українців до військових дій [13, с. 166].

Наголошується, що після війни українська інтелігенція активізувала свою боротьбу за національні права, використовуючи революційні події для просування ідеї автономії. Війна між Російською імперією та Японією у той час трактується як частина ширшого процесу колоніальних суперечок та боротьби великих держав за вплив у світі. Підкреслюється, що успіх Японії став першим випадком перемоги азійської країни над європейською імперією, що мало значний вплив на міжнародні відносини.

У російських шкільних підручниках історії, зокрема під редакцією О. Сахарова та О. Шубіна, російсько-японська війна 1904–1905 років висвітлюється як ключова подія, що виявила слабкість Російської імперії у

військовому, економічному та політичному аспектах. Підкреслюється геополітична боротьба за вплив у Маньчжурії та Кореї, прагнення Росії розширити свій контроль у регіоні після отримання оренди Квантунського півострова і будівництва Південно-Маньчжурської залізниці [50, 59, 60].

Наголошується на міжнародній конкуренції за домінування в Азії, зокрема протистоянні з Японією, яку підтримували Великобританія і США. Детально описуються ключові битви: облога Порт-Артура, поразка під Мукденом і розгром російської ескадри в Цусімській битві. Підкреслюється героїзм російських військових, але водночас згадуються численні стратегічні помилки командування. Вказується на технічній і організаційній перевазі японської армії, модернізованої завдяки підтримці Заходу.

Цікаво, що поразка у війні трактується як каталізатор революції 1905–1907 років, адже незадоволення населення Росії політикою царського уряду значно зросло. Зазначається втрата Росією Квантунського півострова, Південного Сахаліну та впливу в Кореї. Особливу увагу приділяють ролі Портсмутського миру, підписаного за посередництва США. Війна висвітлюється як приклад недоліків у керуванні країною: слабкість економіки, неефективність військової системи та відсутність підготовки до тривалої війни [60, с. 156].

Акцентується увага на неготовності російського флоту та проблемах із логістикою через віддаленість театру бойових дій. Війна подається як урок для Росії, який спонукав до модернізації армії та флоту. Також відзначається, що, попри поразку, Росія зберегла статус великої держави та залишилася важливим гравцем у міжнародній політиці.

Важливо сказати, що Японія у окремих підручниках пострадянських країн (для прикладу, під редакцією російських авторів) подається як агресивна держава, що скористалася підтримкою західних країн для досягнення своїх імперських цілей. Але вказується, що перемога Японії стала початком її піднесення як провідної держави в Азії [50, 59].

Таким чином, російські підручники висвітлюють цю війну як трагічну для імперії подію, яка оголила її слабкості, але водночас стала поштовхом до реформ. Акцент робиться на героїзмі російських військових, міжнародних інтригах та необхідності модернізації держави для збереження її позицій у світі.

Отже, нами проаналізовано Російсько-японську війну 1904-1905 років, що сформувала нову геополітичну ситуацію на Далекому Сході та в світі загалом. Війна почалася через прагнення Російської імперії закріпити свій вплив у Маньчжурії та Кореї, зокрема через оренду Квантунського півострова і будівництво Чанчунської та Південно-Маньчжурської залізниць. Японія, підтримана США та Великою Британією, успішно модернізувала свої збройні сили й завдала Росії тяжких поразок у ключових морських і сухопутних битвах — облозі Порт-Артура, битві під Мукденом і Цусімській битві.

Українські шкільні підручники, зокрема таких авторів І. Щупака, О. Реєнта та П. Полянського, наголошують на значному впливі поразки царської Росії на внутрішню політику імперії, позначену різким падінням авторитету царської влади і посиленням революційних настроїв, що сприяло революції 1905-1907 років. Також зазначається мобілізація ресурсів і залучення українців до військових дій, що відобразилося на соціально-економічному стані українських земель у складі Російської імперії.

У підручниках інших пострадянських авторів, таких як Д. Данилов, С. Луговцова трактують війну як викриття слабкостей Російської імперії у військових, економічних і політичних аспектах. Підкреслюється її значення у геополітичній боротьбі за панування на Далекому Сході, особливо через суперництво з Японією, яка користувалася підтримкою США та Великої Британії. Описуються ключові події війни, зокрема облога Порт-Артура, поразка під Мукденом та морська битва біля Цусіми, з акцентом на стратегічних помилках командування і технічній перевазі японської армії. Війна визнається каталізатором революційних процесів і підкреслюється

важливість Портсмутського миру, що позначив початок нової політичної епохи в Азії і світі [14, 33].

Підсумовуючи, слід зазначити, що ці підручники презентують Російсько-японську війну не лише як військовий конфлікт, а як важливий етап у переформатуванні міжнародних відносин, що розкрив глибокі внутрішні проблеми Росії, породив значні соціальні рухи та відкрив нову сторінку в історії Японії як світової держави. Такий підхід до викладу історії сприяє розумінню комплексності подій та їхнього багатовимірного впливу на подальший розвиток світової політики і державного устрою.

2.3. Балканські кризи початку XX ст.

Балканські кризи початку XX століття стали важливими подіями, які істотно вплинули на розвиток міжнародних відносин у Європі. Регіон Балкан залишався ареною зіткнення інтересів великих європейських держав і місцем наростання націоналістичних рухів. Це сприяло посиленню протиріч, які врешті-решт переросли у глобальний конфлікт – Першу світову війну. У цій статті розглянемо основні аспекти та наслідки Балканських криз.

Балканський півострів на початку XX століття був політично та етнічно роздробленим регіоном, де інтереси Османської імперії, Австро-Угорщини, Російської імперії, Великої Британії, Німеччини та місцевих народів – сербів, болгар, греків, албанців, румунів – перетиналися й часто конфліктували.

На початку XX століття Османська імперія перебувала у стані кризи. Її політична та економічна слабкість спонукала балканські народи до боротьби за незалежність. Балканські держави, які здобули незалежність або автономію (Сербія, Болгарія, Греція, Чорногорія), прагнули розширити свої території за рахунок Османської імперії та сусідів. Австро-Угорщина прагнула контролювати Балкани, тоді як Росія підтримувала слов'янські народи, зокрема Сербію, для зміцнення своїх позицій у регіоні.

Першою Балканською кризою стала Боснійська криза (1908–1909 рр.) Анексія Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини у 1908 році стала першим серйозним конфліктом на Балканах у XX столітті [6, с. 103-104].

Передумови були наступними. Боснія та Герцеговина перебували під управлінням Австро-Угорщини з 1878 року, хоча формально залишалися частиною Османської імперії. У 1908 році Австро-Угорщина анексувала ці території, викликавши обурення Сербії, яка претендувала на ці землі. Реакція Сербії та Росії: Сербія, підтримувана Росією, засудила анексію. Сербія вважала Боснію та Герцеговину частиною своєї етнічної території.

У свою чергу, кайзерівська Німеччина підтримала Австро-Угорщину, змусивши Росію визнати анексію, оскільки царська Росія не була готова до

війни через наслідки Російсько-японської війни (1904–1905 рр.) та революції 1905–1907 рр.

Боснійська криза посилила напруженість між Австро-Угорщиною та Сербією і поглибила розкол між Німеччиною та Росією.

Звісно, що слід стисло вказати й на інші кризи на Балканах у наступні роки. Більше детально про них йтиметься у наступному розділі нашої дипломної, тому ми лише коротко про них згадаємо.

Друга Балканська криза – це Балканські війни (1912–1913 рр.).

Перша Балканська війна (1912–1913 рр.). Причини були наступними. Балканський союз, створений за ініціативою царської Росії (Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія), прагнув витіснити Османську імперію з Європи.

В ході війни союзники завдали поразки османським військам, захопивши значні території. Унаслідок цього, за Лондонським мирним договором (1913 р.) Османська імперія втратила майже всі свої європейські володіння, окрім Стамбула та його околиць.

Друга Балканська війна відбувалась у 1913 р. Її причинами стали конфлікти між союзниками щодо розподілу завойованих територій, зокрема Македонії. Болгарія напала на колишніх союзників – Сербію та Грецію.

Болгарія зазнала поразки, оскільки проти неї виступили Сербія, Греція, Румунія та Османська імперія. За Бухарестським мирним договором Болгарія втратила більшу частину завойованих територій. Сербія та Греція зміцнили свої позиції, що сприяло посиленню конфлікту з Австро-Угорщиною.

Балканські кризи загострили протиріччя між великими державами та створили умови для подальшого конфлікту. Балканські держави прагнули посилення своєї ролі у регіоні, що вело до конфліктів між ними.

Балкани стали «пороховою бочкою» Європи. Вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда у Сараєві в 1914 році стало безпосереднім приводом до війни. Балканські кризи прискорили розпад Османської імперії та змінили карту Європи.

Таким чином, Балканські кризи початку XX століття продемонстрували

складність вирішення регіональних конфліктів у контексті глобальних геополітичних інтересів. Вони стали каталізатором для подій, які призвели до Першої світової війни, і заклали основи для подальших конфліктів у регіоні. Балкани залишилися епіцентром міжнародної нестабільності, що підтверджує їхнє історичне значення як «перехрестя Європи».

В українських шкільних підручниках історії, зокрема у працях авторів П. Полянського, І. Коляди, О. Сорочинського, Балканські кризи початку ХХ століття висвітлюються як важливий етап розвитку міжнародних відносин, що відіграли ключову роль у формуванні передумов Першої світової війни. Аналіз подій сфокусований на ролі великих держав у регіоні, зокрема Австро-Угорщини, Сербії та Російської імперії, а також на глибокому впливі на національно-визвольні рухи в Балканах і загостренні міжнародної напруженості, котрі стали каталізатором глобального конфлікту. Підручники акцентують увагу на тому, як кризові ситуації на Балканах спровокували ескалацію суперечностей між імперіями, призвели до формування складних мереж військово-політичних союзів і підготували ґрунт для вибуху воєнних дій у Європі [29, 44, 54].

Зазначається, що Балканський півострів був ключовим регіоном, де зіштовхувалися інтереси великих імперій: Російської, Османської, Австро-Угорської та Німецької імперій. Вказується, що кризи в регіоні мали глобальний характер і впливали на стабільність усієї Європи.

Особлива увага приділяється боротьбі балканських народів за незалежність і об'єднання. Розкриваються причини створення Балканського союзу, який виступив проти Османської імперії, і події Перших та Других Балканських воєн. Наголошується на важливості прагнення балканських народів звільнитися від імперського гніту, що співвідноситься з українськими історичними процесами.

Описується як Балканські кризи стали полем конкуренції між великими державами: Росія підтримувала слов'янські народи і прагнула зміцнити свій вплив у регіоні, а Австро-Угорщина прагнула перешкодити російському

домінуванню, особливо після анексії Боснії і Герцеговини. Німеччина підтримувала Австро-Угорщину, використовуючи Балкани для зміцнення своїх позицій [29, 44, 54].

Перша Балканська війна (1912–1913 рр.) висвітлюється як успішна боротьба Балканського союзу проти Османської імперії. Друга Балканська війна (1913) розглядається як конфлікт між союзниками через розподіл звільнених територій. Наслідки воєн пояснюються з точки зору посилення міждержавної напруженості й підготовки до масштабного збройного конфлікту в Європі.

У згаданих вище підручниках наголошується, що Балканські кризи:

- посилили блокове протистояння в Європі;
- були безпосередньою передумовою Першої світової війни;
- продемонстрували неспроможність великих держав врегулювати конфлікти дипломатичним шляхом [29, 44, 54].

Важливо, що виклад матеріалу для школярів, пов'язаного зі згаданою тематикою, супроводжується картами, хронологічними таблицями та схемами, які допомагають учням зрозуміти територіальні зміни й перебіг подій. Застосовуються порівняльні методи аналізу (ситуація на Балканах та інші міжнародні конфлікти), щоб показати причини й наслідки криз.

У згаданих українських шкільних підручниках намагаються подавати історичний матеріал максимально збалансовано, зосереджуючись на складних процесах взаємодії різних історичних сил. Вони уникають вираженого акцентування на інтересах лише однієї держави, прагнучи показати багатоаспектність подій і факторів. Такий підхід спрямований на формування у учнів розуміння історичних процесів у їхній багатовимірності та взаємозалежності, без спрощень і упереджених оцінок. Загалом, українські підручники мають за мету створити цілісну, об'єктивну картину історії, яку можна сприймати з різних точок зору, що відповідає сучасним освітнім стандартам [29, 44, 54].

Однак в інших пострадянських підручниках для школярів, зокрема у

працях російських та білоруських авторів, Балканські кризи початку ХХ століття розглядаються переважно у контексті міжнародних відносин і ролі великих держав, а також як важлива складова передумов Першої світової війни. Особливу увагу приділяють ролі Російської імперії як захисника слов'янських народів і ключового учасника політичних процесів на Балканському півострові. Особливо це помітно у шкільних матеріалах, над якими працювали О. Баранова, Д. Данилов, С. Луговцова та інші [7, 14, 33]

Наголошується на історичній ролі самодержавної Росії як покровительки православних і слов'янських народів на Балканах. Пояснюється, що царських уряд прагнув зміцнити свій вплив у регіоні, особливо на тлі послаблення Османської імперії, і протистояла експансії Австро-Угорщини та кайзерівської Німеччини.

Боснійська криза (1908–1909 рр.) висвітлюється як приклад дипломатичної невдачі Росії, змушеної визнати анексію Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною. Наголошується на важливості цієї події для зростання напруженості в Європі [7, 14, 33].

Перша Балканська війна (1912–1913 рр.) подається як спільна боротьба Балканських держав проти Османської імперії за визволення християнських територій. Зазначається, що Росія підтримувала Балканський союз.

Друга Балканська війна (1913 р.) розглядається через призму конфлікту між союзниками і як приклад загострення регіональної ситуації.

Акцент робиться на складній взаємодії між Росією, Австро-Угорщиною, Німеччиною, Великою Британією та Францією. Висвітлюється, як Балканські кризи стали ареною боротьби за вплив, а також засобом зміцнення або послаблення позицій провідних держав Європи.

Підкреслюється, що Балканські кризи загострили міжнародні протиріччя і посилили блокове протистояння в Європі. Наголошується, що ці події заклали основу для конфлікту між Росією і Австро-Угорщиною, який став однією з причин початку Першої світової війни [7, 14, 33].

Використовуються карти, хронологічні таблиці та ілюстрації для

пояснення територіальних змін і перебігу подій. Аналіз подається через призму державницької політики Росії, з акцентом на її спроби захистити геополітичні інтереси та забезпечити стабільність у регіоні. Помітно, що матеріал у підручниках містить елементи ідеологізації, акцентуючи на «миротворчій» ролі царського уряду, але часто уникає детального аналізу внутрішніх проблем імперії, які впливали на її зовнішню політику.

Отже, в ході аналізу встановлено, що Балканський півострів став ареною складних політичних суперечностей, спричинених роздробленістю регіону і зіткненням інтересів великих імперій — Росії, Австро-Угорщини, Османської імперії, Німеччини та інших. Водночас відроджувані національно-визвольні рухи сербів, болгар, греків, албанців і румунів підсилювали динаміку конфліктів.

Аналіз українських шкільних підручників, зокрема під редакцією П. Полянського, І. Коляди та інших авторів, показав прагнення показати цілісну картину подій із урахуванням як великих державних інтересів, так і національних прагнень балканських народів. Особлива увага приділяється таким основним кризам, як Боснійська криза 1908–1909 років, а також Першій та Другій Балканських війнах, що не лише призвели до значних змін у територіальному та політичному устрої регіону, а й посилили протиріччя між великими державами та створили підґрунтя для початку світового конфлікту.

Підручники детально розкривають мотиви, причини і стратегічні цілі балканських країн, підкреслюючи прагнення розширення територій і виходу до морів, а також вказують на геополітичну конкуренцію великих імперій за контроль над Балканами. Водночас, порівняно менше уваги приділяється внутрішньому розвитку балканських суспільств, їхнім культурним і соціальним процесам, що є деякою методологічною вразливістю підходу. Важливо, що в матеріалах підкреслюється роль Балкан як «порохової бочки», де локальні конфлікти набули глобального значення, ставши каталізаторами формування військово-політичних блоків і поглиблення антагонізмів між

Європейськими державами. Зокрема, охарактеризовано, як ці кризові події створили складні союзи, котрі в підсумку призвели до вибуху Першої світової війни [29, 44].

Однак для збалансованого порівняння різних позицій на пострадянському просторі, ми також проаналізували низку білоруських навчальних посібників із всесвітньої історії для 9-го та старших класів, які містять обґрунтований аналіз Балканської кризи початку XX століття [30, 33]

У підручниках наголошується, що Балканська криза є результатом зіткнення інтересів імперії (Османської, Австро-Угорської, Російської, Німецької) та молодих національних держав Балканського півострова. Автори описують перебіг Боснійської кризи (1908–1909), аналізують позиції основних сторінок та підкреслюють політичну й дипломатичну невдачу Російської імперії, яка через наслідки революції та російсько-японської війни викликана була визнати анексію Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною. Перша Балканська війна (1912–1913) висвітлюється як реалізація ідеї слов'янської єдності (Балканський союз під егідою Росії), а Друга Балканська війна критично аналізується з точки зору поглядів між союзниками через розподіл території після перемоги над Османською імперією.

Особливо акцентується на деталях міжнародної дипломатії, механізмах укладання союзів і зміні системи альянсів напередодні Першої світової війни, що демонструє міждисциплінарний підхід авторів — одночасний аналіз політичної, соціальної та ідеологічної складових. Учням пропонується вивчити причини, перебіг і наслідки кризи через карти, схеми, таблиці, а також методичні питання для порівняльного аналізу політики різних країн. Автори порівнюють позиції Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, наголошуючи на геополітичному значенні регіону. У підсумку підкреслюється, що Балканські кризи перетворили регіон на «найбільш конфлікту зону Європи», сприяли формуванню ворогуючих блоків і були передумовою Першої світової війни. Матеріал в білоруських шкільних підручниках подається офіційно нейтрально, проте збережено вплив

російської історіографії, зокрема, Росія подається як стабілізуюча сила та традиційний союзник слов'янських народів [30, 33].

Разом з цим, підручники виконують завдання для критичного аналізу джерел та порівняння різних національних точок зору, що дає можливість учням самостійно оцінити багатофакторність кризи. Отже, в білоруських підручниках для школярів пропонується детальний та багаторівневий аналіз балканських криз, поєднуючи факти з ілюстративними матеріалами, порівняльними завданнями та елементами критичного мислення для школярів.

Підбиваючи підсумки цього підрозділу нашої дипломної роботи, треба вказати, що Балканські кризи початку ХХ століття вплинули на стрімке поглиблення напруженості в міжнародних відносинах Європи. Регіон Балкан, етнічно і політично різноманітний, став центром зіткнення інтересів таких великих держав, як Османська імперія, Австро-Угорщина, царська Росія, Німеччина, Велика Британія. Народи Балкан стали перед вибором звільнення від імперського гніту та прагнення розширити власну територію.

Боснійська криза 1908–1909 років, викликана анексією Австро-Угорщини Боснії та Герцеговини, спричинила різке загострення відносин між Сербською та Австро-Угорщиною, а також розкол великих держав на рівні Європи. Під тиском Німеччини Росія змушена була визнати анексію, що посилювало ворожнечу між потугами. Перша Балканська війна (1912–1913) відображала прагнення країн Балканського союзу (Сербія, Болгарія, Греція, Чорногорія) відмінити Османську імперію та здобути незалежність і територіальне розширення. Лондонський мир призвів до ослаблення османської влади в Європі. Друга Балканська війна (1913) — конфлікт між колишніми союзниками через розподіл території, особливо Македонії. Поразка Болгарії і перемоги Сербії та Греції посилювали протистояння з Австро-Угорщиною, посилюючи блокове протистояння. Балканські кризи виступили каталізатором Першої світової війни, спричинивши формування військово-політичних блоків і поглиблення антагонізмів.

В українських шкільних підручниках акцент робиться на ролі великої держави в регіонах і на національно-визвольних рухах балканських народів, які співвідносяться з власними історичними процесами України. Подається збалансований аналіз, що виокремлює унікальність регіону і конкуруючих інтересів імперії.

Однак у російських підручниках, натомість, зосереджується увагу на ролі самодержавної Росії як покровительниці слов'янських народів та її геополітичних цілей у боротьбі з Австро-Угорщиною і Німеччиною. У білоруських підручниках матеріал подається офіційно нейтрально, збережено вплив російської історіографії, але є елементом критичного аналізу і порівняння різних поглядів.

Таким чином, частини підручників різних пострадянських країн демонструють як спільні, так і відмінні підходи до подання складної історії Балканських криз. Кожна національна історіографія показує специфіку власних політичних, культурних та ідеологічних контекстів, що вимагає критичного осмислення при навчанні та дослідженні цієї теми.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКІВ

3.1. Загострення англо-німецьких протиріч та гонка озброєнь

На початку XX століття міжнародні відносини в Європі зазнали суттєвих змін, що стали передумовою для Першої світової війни. Однією з ключових характеристик цього періоду було зростання англо-німецьких протиріч, які вилилися в політичне, економічне та військове суперництво. Центральною рисою цих протиріч стала гонка озброєнь, яка посилила напруженість між державами.

На межі XIX–XX століть кайзерівська Німеччина стала однією з провідних індустріальних держав Європи. Завдяки швидкому розвитку промисловості, технічним інноваціям і ефективній системі освіти, Німеччина випереджала більшість європейських країн, включаючи Великобританію, за темпами економічного зростання. Це викликало занепокоєння британської еліти, яка сприймала Німеччину як загрозу своїй економічній гегемонії.

Великобританія, яка на початку XX століття володіла найбільшою імперією в світі, прагнула зберегти своє домінування у сфері колоніальної політики. Німеччина, яка мала обмежені колоніальні володіння, намагалася збільшити свою присутність в Африці та Азії. Конфлікти навколо Марокко (Марокканські кризи 1905–1906, 1911) стали символом цієї боротьби.

Німеччина, під керівництвом кайзера Вільгельма II, почала суттєво зміцнювати позиції (кількість, фінансування, іновації тощо) свого військово-морського флоту. Це розглядалося Великобританією, яка традиційно залежала від контролю над морськими шляхами, як безпосередня загроза її безпеці [19].

Звісно, що центральною складовою англо-німецьких протиріч стала гонка за перевагу у військово-морських силах. У 1906 році Великобританія спустила на воду лінкор нового покоління – Дредноут. Цей корабель

встановив нові стандарти для військових суден, а його поява стимулювала Німеччину розпочати будівництво подібних кораблів. Обидві країни значно збільшили свої військові бюджети, намагаючись досягти переваги на морі.

Окрім морської гонки озброєнь, європейські держави почали активно нарощувати свої сухопутні армії. Німеччина, Франція та Росія значно збільшили чисельність своїх військ і розробили нові стратегії ведення війни.

Розвиток технологій сприяв вдосконаленню озброєнь: з'явилися нові типи артилерії, кулемети, авіація та засоби зв'язку. Це посилювало загальну мілітаризацію європейських держав. Загроза німецького домінування змусила Великобританію, Францію та Росію формувати військово-політичний блок – Антанту. Це стало противагою Троїстому союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Гонка озброєнь і конкуренція між великими державами створили атмосферу недовіри й страху. Кожна держава готувалася до війни, вбачаючи в іншій потенційного ворога. Військове суперництво і національні амбіції зробили дипломатичні угоди малоімовірними. Німеччина відкидала будь-які спроби обмежити гонку озброєнь, оскільки вважала це проявом слабкості.

Підкреслимо, що англо-німецькі протиріччя та гонка озброєнь стали центральними чинниками загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. Зростання напруженості, посилення військового потенціалу й неспроможність знайти компроміс створили умови, за яких будь-який локальний конфлікт міг перерости в масштабну війну. Ці події стали ключовим етапом у трансформації системи міжнародних відносин, зробивши неминучим зіткнення між основними гравцями світової політики.

В українських шкільних підручниках історії, зокрема в працях авторів Гісеми О., П. Полянського, І. Щупака події, що передували Першій світовій війні, зокрема загострення англо-німецьких протиріч і гонка озброєнь, висвітлюються як одні з найважливіших передумов цієї глобальної катастрофи. Ці підручники приділяють увагу системному аналізу політичних, економічних та військових факторів, які супроводжували наприкінці XIX —

на початку XX століття активізацію конкуренції між провідними європейськими державами. Автори роблять акцент на тому, як зростання військової потуги, збільшення витрат на озброєння та суперництво за колоніальні володіння загострили міжнародні відносини і поглибили кризу європейської політичної системи [13, 44, 61].

Підкреслюється, що особливе значення мало зростання німецького флоту, який став викликом британській морській гегемонії і стимулював початок небаченої гонки озброєнь на морі. Також згадуються дипломатичні зусилля та укладення військових альянсів, таких як Антанта, що виникли як відповідь на посилення військової могутності Німеччини.

Аналізується також вплив цих процесів на формування нових балансів сил, що й створило напруженість, котра стала пожежним матеріалом для майбутнього конфлікту.

Таким чином, наукові виклади в українських підручниках історії дають комплексне розуміння того, що загострення англо-німецьких відносин і гонка озброєнь були не ізольованими подіями, а частиною ширшого системного кризового процесу, який руйнував стабільність міжнародної системи напередодні Першої світової війни. Такий підхід дозволяє учням усвідомити складність і багатофакторність причин глобального конфлікту XX століття, не зводячи історію до простих або однобічних пояснень [13, 44, 61].

Наголошується на економічному суперництві між Великобританією та Німеччиною. Акцент робиться на тому, що індустріалізація Німеччини й розвиток її колоніальних амбіцій поставили під загрозу домінування Британської імперії у світовій економіці та політиці.

Також увага приділяється конкуренції за колонії, особливо в Африці та Азії, зокрема в контексті Марокканських криз (1905–1906 рр., 1911 р.), що підкреслюють боротьбу за ресурси та вплив. Згадується, як спуск на воду британського лінкора Дредноут у 1906 році започаткував новий виток суперництва. Важливо, що учням пропонують аналіз кількісного й якісного зростання військово-морських сил обох держав.

Зазначається, що морське суперництво стало не лише питанням безпеки, а й престижу обох країн. Підкреслюється, що гонка озброєнь торкнулася не лише Великобританії та Німеччини, але й Франції, Росії, Австро-Угорщини та інших країн. Учні знайомлять із даними про збільшення чисельності армій, розвиток нових видів зброї (артилерія, кулемети) та технологій.

Наголошується, що гонка озброєнь стала однією з головних причин зростання недовіри між провідними державами світу. Цей процес відіграв ключову роль у формуванні двох військово-політичних блоків — Антанти і Троїстого союзу, які зіграли центральну роль у початку Першої світової війни. Автори проводять глибокий аналіз політичних, економічних та військових факторів, які сприяли поглибленню міжнародної кризи наприкінці XIX та на початку XX століття, підкреслюючи особливе значення конкуренції між Великою Британією та Німеччиною. Гонка озброєнь, зокрема, розвиток німецького флоту, спровокувала посилення морської суперечки з Великою Британією і сприяла формуванню системи альянсів, що в підсумку призвело до вибуху світового конфлікту [13, 44, 61].

Аналізується роль дипломатичних ініціатив, які не змогли запобігти подальшому загостренню відносин через взаємну недовіру та небажання йти на компроміс. Учні отримують чітке уявлення про те, що англо-німецькі протиріччя та гонка озброєнь були не лише передумовами Першої світової війни, а й частиною ширшої кризи міжнародних відносин початку XX століття. Підкреслюється думка, що мілітаризація та політичне суперництво зробили війну неминучою, оскільки створили систему взаємозалежностей і конфліктів, які не можна було вирішити мирним шляхом.

В інших українських шкільних підручниках історії, зокрема під редакцією О. Ресента та І. Коляди., учням пропонуються різноманітні навчальні матеріали, серед яких карти, таблиці та діаграми, що ілюструють масштаб зростання військових бюджетів, кількість лінкорів у Німеччини й Великобританії, а також інші важливі статистичні дані. Вони мають

завдання, що спрямовані на розвиток аналітичного мислення – аналіз причин і наслідків гонки озброєнь, написання есе та участь у дискусіях на тему можливості уникнення війни при наявності політичної волі. Автори підручників акцентують на значущості цих подій для розуміння логіки глобального конфлікту і підкреслюють, що учні повинні розглядати міжнародні відносини не лише через призму національних інтересів, а й у межах загальноєвропейської системи балансів сил, яка виявилася нестійкою напередодні 1914 року [48, 29].

У російських підручниках з історії, зокрема авторів О. Сахарова та С. Сергєєва події, пов'язані з загостренням англо-німецьких протиріч перед Першою світовою війною, подаються як частина процесу еволюції міжнародних відносин і формування блокової системи. У них наголошується на економічній конкуренції між Великою Британією та Німеччиною, особливо на швидкому промисловому розвитку Німеччини, який нібито став загрозою британській гегемонії [50-51].

Особлива увага приділяється геополітичним амбіціям Німеччини, зокрема її прагненню створити потужний колоніальний флот, що сприймалося Британією як виклик її морському домінуванню. Також детально описуються військові витрати європейських держав, включаючи збільшення чисельності армій, розробку нових видів озброєння та будівництво бойових кораблів.

Наголошується на початку гонки озброєнь після спуску на воду британського Дредноута, який стимулював Німеччину до розширення свого військово-морського флоту. Акцентується увага на створенні Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанти (Франція, Росія, Велика Британія).

Підкреслюється, що англо-німецькі суперечності стали однією з основних причин формування Антанти, до якої приєдналася Росія, шукаючи союзників проти зростаючої загрози з боку Німеччини та Австро-Угорщини. Описується участь Російської імперії в гонці озброєнь, зокрема реформи

армії та флоту, спрямовані на модернізацію військового потенціалу [7].

Наголошується на спробах царської Росії зберегти баланс сил у Європі та зміцнити свої позиції на Балканах, що було важливим регіоном для реалізації її геополітичних інтересів.

Звертається увага на політику імперіалізму, яка визначала міжнародні відносини цього періоду. Англо-німецьке протистояння пояснюється як боротьба за ресурси, ринки збуту та колонії. Приділяється увага впливу націоналізму й мілітаризму на внутрішню та зовнішню політику європейських держав. Цитуються меморандуми, дипломатичні угоди та висловлювання тогочасних політиків, щоб показати мотивацію сторін у гонці озброєнь. Подаються статистичні дані про зростання військових витрат, кількість кораблів і солдатів, що ілюструють масштаби мілітаризації Європи. Карти розташування військових блоків і сфер впливу держав допомагають зрозуміти геополітичну ситуацію напередодні війни.

Також у російських підручниках події подаються як наслідок глибоких суперечностей між великими державами, які поступово призвели до масштабного конфлікту. Англо-німецькі протиріччя та гонка озброєнь трактуються як неминучий результат імперіалістичної політики, що панувала у світовій політиці початку XX століття [50-51].

Образ Російської імперії постає як держави, яка намагалася захистити свої інтереси, водночас зберігаючи стабільність у Європі. Однак її участь у гонці озброєнь та залучення до союзів з іншими країнами пояснюються прагненням протистояти загрозі з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Розглядаються економічні причини конфлікту, зокрема конкуренція за ринки збуту та колоніальні володіння.

Отже, напередодні Першої світової війни міжнародні відносини в Європі зазнали глибоких змін, які визначили подальший хід світових подій. Центальною темою цього періоду стали загострення англо-німецьких протиріч, що були викликані не лише посиленням військового потенціалу країн, але й економічним і політичним суперництвом. Німеччина, швидко

розвиваючи індустрію та модернізуючи свою військову міць, поставила під сумнів домінуюче положення Великої Британії як світової морської та колоніальної сили. У відповідь Британія сприйняла це як загрозу своїй гегемонії й активізувала військові та дипломатичні заходи для збереження балансу сил.

Гонка озброєнь стала не лише проявом напруженості між двома державами, але й загальним європейським процесом мілітаризації, що охопив більшість провідних країн. Військове переозброєння, будівництво новітніх кораблів, розвиток артилерії, кулеметів і авіації сприяли зростанню напруги і поглибленню недовіри. Особливою ілюстрацією конкуренції став спуск на воду британського лінкора «Дредноут» у 1906 році, який став каталізатором подальшого розширення німецького флоту.

Політична консолідація здійснювалася через формування військово-політичних блоків: Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанти (Велика Британія, Франція, Росія). Ці блоки стали основою дипломатичних і військових протистоянь, що призвели до Першої світової війни. Водночас спроби обмежити гонку озброєнь і налагодити дипломатичні компроміси не мали успіху через зростаючу недовіру та амбіції великих держав.

Слід зауважити, що українські підручники з історії, зокрема під редакцією О. Реєнта та інших авторів, подають ці події як складну систему взаємопов'язаних політичних, економічних і військових факторів, що спричинили трансформацію міжнародної системи напередодні війни. Вони виділяють особливу роль економічної конкуренції за ринки збуту і колонії, наголошуючи на тому, що конфлікти, зокрема Марокканські кризи, були своєрідними виявами цього суперництва [48].

Деякі підручники з історії держав пострадянського простору, авторства О. Сахарова та О. Шубіна, акцентують увагу на загостренні англо-німецьких протиріч як частині трансформації блокової системи у міжнародних відносинах. Вони підкреслюють роль кайзерівської Німеччини у швидкому

індустріальному розвитку, що поставило Велику Британію перед загрозою втрати домінування, та геополітичні амбіції кайзера Вільгельма II, насамперед у військово-морській сфері. Формування системи союзів і гонка озброєнь у їх розумінні стали неминучими чинниками початку війни.

Загалом, англо-німецькі протиріччя та гонка озброєнь були не ізольованими подіями, а складовою системної кризи міжнародного порядку початку XX століття. Війна стала результатом взаємодії цілої низки політичних, економічних та військових процесів, які зробили конфлікт неминучим.

Важливо, що у сучасних білоруських шкільних підручниках історії, зокрема у виданнях під авторством С. Луговцової, питання загострення англо-німецьких протиріч і гонки озброєння висвітлюються як важливі складові європейської політики напередодні Першої світової війни [9, с. 117-120; 10, с.154-160].

У цих білоруських підручниках підкреслюється, що на межі XIX–XX століть почалося економічне й політичне суперництво між Великою Британією та Німецькою імперією. Залучення нової потужної європейської сили — Німеччини до боротьби за світовий вплив викликало хвилю недовіри у Великобританії, яка дала початок масштабній армійській і військово-морській гонці озброєнь. Німеччина інтенсивно розвиваючи промисловість і військово-морський флот під керівництвом кайзера Вільгельма II, кинула виклик пануванню Великобританії на морях. Особлива увага приділена спуску на воду британського лінкора «Дредноут» та реакція на це з боку Німеччини, яка різко наростила виробництво власних сучасних бойових кораблів. У текстах підручників не лише детально описується характер морського та сухопутного змагання, а й подається статистика щодо збільшення військових бюджетів, чисельності армії обох країн, а також розвитку нових видів зброї [33, с. 145-146].

Підкреслюється, що основною причиною наростання протиріч була не лише боротьба за колонії, але й прагнення Німецької імперії до

підтвердження статусу світової держави. Білоруські підручники відзначають, що формують антагоністичні блоки (Антанта та Троїстий союз) було прямим наслідком загострення політичного і військового суперництва.

Матеріал подається через призму об'єктивного аналізу, зокрема, учням пропонуємо порівнювати версії різних подій, аналізувати основи та наслідки, використовуючи карти і статистику. Окремо відзначається мілітаризація як загальноєвропейський процес, який послабив можливості дипломатії й сприяв формуванню атмосфери недовіри та страху між великими державами. Німеччина і Великобританія розглядаються не тільки як суперники, а як частина складної системи європейських відносин, що створила передумови для глобального конфлікту [33, с. 147].

Таким чином, білоруські підручники авторства репрезентують питання англо-німецьких протиріч через комплексний аналіз політичних, економічних та військових аспектів, з акцентом на морській гонці озброєння та формування військово-політичних блоків як вирішальних факторів ескалації міжнародної напруженості перед війною.

Отже, загострення англо-німецьких протиріччя на початку ХХ століття сталося з ключовими причинами наростання міжнародної напруженості, що передувала Першій світовій війні. Швидкий індустріальний розвиток Німеччини та її амбіції стати провідною морською державою викликали стурбованість у Великій Британії, яка бажала зберегти колоніальне та військове домінування. Поява у 1906 році британського лінкора «Дредноут» започаткував новий етап морської гонки озброєння, що спонукало Німеччину активно нарощувати свій військовий флот, посилюючи суперництво.

Гонка озброєнь вийшла далеко за межі морського флоту, зокрема, збільшення армії, розвиток нових видів озброєння та технології стали характерними рисами цього періоду в усьому європейському регіоні. Накопичення озброєнь та формування протиборчих військово-політичних блоків (Антанти та Троїстого союзу) посилили атмосферу недовіри та страху, зробивши дипломатичне врегулювання практично неможливим.

Українські підручники підкреслюють комплексність цих процесів, акцентуючи увагу на економічній конкуренції, політичній боротьбі та військовому суперництві як невід'ємних складових загострення міжнародних відносин. Російські автори акцентують роль Німеччини як виклик британської гегемонії та підкреслюють стратегічні амбіції Кайзера Вільгельма II. Білоруські шкільні видання дають аналіз через призму військово-морської гонки та формування військово-політичних альянсів із наголосом на об'єктивність і критичному підході.

Таким чином, гонка озброєнь і загострення англо-німецьких протиріччя стали одним із вирішальних чинників трансформації європейської міжнародної системи, що сприяло підготовці підставою для глобального воєнного конфлікту. Цей період історії ілюструє, чим накопичення військової сили та політичні амбіції держави створюють небезпеку для стабільності і світу у світі.

3.2. Формування військово-політичних блоків Антанти і Троїстого союзу

На початку XX століття світ був охоплений численними політичними й економічними суперечностями, що визначали розвиток міжнародних відносин і сприяли створенню військово-політичних блоків. У центрі цих протиріч знаходилися великі європейські держави, що прагнули збільшити свої територіальні, економічні та військові впливи в умовах глобальної конкуренції за колонії та ресурси. Найбільш виразно ці тенденції виявлялися у формуванні двох основних альянсів: Антанти і Троїстого союзу. Їхнє виникнення стало важливою передумовою до загострення міжнародної ситуації, що врешті-решт призвело до Першої світової війни.

Впродовж кінця XIX – початку XX століття європейські держави переживали період інтенсивної політичної конкуренції та військових конфліктів. Після об'єднання Німеччини у 1871 році Європа стала свідком нового етапу боротьби за баланс сил. Основні європейські держави прагнули забезпечити свою безпеку, зміцнюючи військові союзи, що, в свою чергу, породжувало складну мережу дипломатичних відносин.

Зазначимо, що Антанта – це військово-політичний союз, що виник між Великою Британією, Францією та Росією в кінці XIX – на початку XX століття. Формування Антанти було зумовлене низкою стратегічних факторів, серед яких слід виділити.

Зокрема, після об'єднання Німеччини в 1871 році, під час Франко-пруської війни, німецька держава набула значного економічного і військового впливу, що викликало занепокоєння серед інших європейських держав. Прагнення Німеччини до розширення своїх колоніальних володінь і впливів сприяло формуванню противаги з боку інших держав.

Після поразки у Франко-пруській війні 1870–1871 років Франція була змушена віддати частину своїх територій (Ельзас і Лотарингію) Німеччині. Це спричинило глибоке прагнення Франції повернути втрачені території, і, з огляду на військову потугу Німеччини, Франція прагнула створити союз із

Великою Британією та Росією [19, с. 134].

Слід згадати, що Російська імперія, що перебувала в стані постійної напруги з Австро-Угорщиною і Німеччиною, прагнула знайти підтримку на заході. Водночас її інтереси в Центральній та Східній Європі співпадали з інтересами Франції.

У 1904 році було підписано англо-французьку угоду, що підтверджувала готовність двох держав до співпраці. У 1907 році до Антанти приєдналася Російська імперія, утворивши тріаду великих європейських держав, які поділяли спільні інтереси у протистоянні з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Троїстий союз був сформований у 1882 році між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Підкреслимо, що цей військово-політичний блок був наслідком кількох важливих факторів:

Після об'єднання Німеччини в 1871 році було укладено союз із Австро-Угорщиною, який мав на меті гарантувати безпеку від загроз з боку Франції та Росії. Союз між Німеччиною та Австро-Угорщиною був спрямований на утримання російського впливу в Центральній Європі та Балканах [19, с. 135].

Італія, яка прагнула досягти статусу великої європейської держави, була залучена до Троїстого союзу в результаті кількох політичних та економічних угод із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Італія прагнула мати підтримку цих країн у своїх амбіціях щодо колоній і територіальних змін.

Троїстий союз виник як відповідь на об'єднання Великої Британії, Франції та Російської імперії в Антанту. Італія, хоча і була частиною союзу, зрештою виявилася більш прагматичною в своїй зовнішній політиці і залишила союз, коли вступила у Першу світову війну на боці Антанти.

У перші десятиліття XX століття Європа стала свідком формування двох основних військово-політичних блоків: Антанти та Троїстого союзу. Ці союзи сприяли значному загостренню міжнародної напруги та стали визначальним фактором у розвитку міжнародних відносин перед Першою

світовою війною. Виникнення блоків призвело до створення протилежних стратегічних напрямів і взаємних підготовок до конфлікту [23, с. 18-21].

Антанта, до якої увійшли Великобританія, Франція та царська Росія, була спрямована на стримування амбіцій Німеччини та її союзників. Оскільки Німеччина активно претендувала на розширення своєї сфери впливу, особливо в колоніальних володіннях та на морі, Антанта виступала як об'єднаний фронт, спрямований на запобігання цим претензіям. Франція, зокрема, намагалася відновити свої територіальні втрачені під час Франко-пруської війни 1870-1871 років, а Росія прагнула зміцнити свою позицію на Балканах і в Східній Європі, де вона мала стратегічні інтереси, зокрема в Туреччині та в ряді нових незалежних держав, що виникли після ослаблення Османської імперії.

З іншого боку, Троїстий союз, до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина та Італія, став конкурентом Антанти в боротьбі за геополітичне домінування в Європі та за її межами. Німеччина, зокрема, прагнула зміцнити свою позицію як основної військової та економічної сили континенту, активно нарощуючи військові потужності, розвиваючи армію та флот. Вона була особливо зацікавлена у створенні таких умов, коли її супротивники, включаючи Великобританію та Францію, були б змушені рахуватися з її потужністю [36, с. 89-90].

Це протистояння між блоками суттєво впливало на міжнародні відносини кінця XIX – початку XX століття. Обидва блоки прагнули до стратегічної переваги, в результаті чого їхні дії стали дедалі більш конфронтаційними, формуючи загрозу військового конфлікту. Розширення військових потужностей, укладання нових союзів і дипломатичних угод, а також наростання напруги в колоніальних і морських питаннях створювали ситуацію, в якій кожен блок був готовий до відкритого протистояння для захисту своїх інтересів.

Ці суперечності між блоками не лише посилювали політичну нестабільність у Європі, але й підготовлювали ґрунт для глобального

конфлікту, що невдовзі призвело до Першої світової війни.

Гонка озброєнь між Антантою та Троїстим союзом стала важливим аспектом формування цих блоків. Військові стратегії обох блоків ґрунтувалися на максимальному нарощуванні сил, зокрема військових флотів і армій. У 1906 році Німеччина заявила про прагнення до створення найбільшої у світі флотилії, що стало важливою причиною для посилення морських озброєнь у Великій Британії. Це сприяло формуванню нової політичної конфронтації між державами.

Формування Антанти і Троїстого союзу стало результатом складних політичних, економічних і військових обставин кінця XIX – початку XX століття. Стратегії обох блоків були спрямовані на протистояння один одному, що в умовах загальної напруженості сприяло виникненню Першої світової війни. Військово-політичні союзи визначили міжнародні відносини того часу і стали важливими передумовами до конфлікту, що змінив хід історії Європи та світу.

Варто підкреслити, що в українських шкільних підручниках, зокрема авторів П. Полянського, І. Щупака події, пов'язані з формуванням військово-політичних блоків Антанти і Троїстого союзу, розглядаються в контексті європейської політики кінця XIX — початку XX століття. Вони наголошують на тому, що ці альянси стали ключовими чинниками, які загострили міжнародну ситуацію і врешті-решт призвели до початку Першої світової війни [44, с. 56-57; 61, с. 12-18]

Підкреслюється, що на початку XX століття основними гравцями на європейській арені були великі імперії – Німеччина, Австро-Угорщина, Великобританія, Франція і Росія. Ці держави створювали військово-політичні союзи як спосіб забезпечити свої національні інтереси і протистояти потенційним загрозам. Враховуючи, що Україна на той час була під владою Російської імперії, цей контекст часто описується з огляду на інтереси імперій, які мали значний вплив на політику регіону.

Формування Антанти, яка об'єднувала Великобританію, Францію і

Російську імперію, в українських підручниках пояснюється як результат зростаючих суперечностей між Німеччиною та іншими європейськими державами, особливо в колоніальних і військових питаннях. Наприклад, особливу увагу приділяють англо-французькому зближенню після Франко-пруської війни, що стало основою для утворення більш широкого союзу, коли в 1907 році до Антанти приєдналася царська Росія. Це підкреслюється як важливий момент для Європи в умовах наростаючої військової напруги [44, 61].

Формування Троїстого союзу між Німецькою імперією, Австро-Угорщиною та Італією часто пояснюється як протизавага Антанті. Цей союз демонстрував політичну і військову єдність країн Центральної Європи та був спробою запобігти домінуванню Франції, Російської імперії та Великої Британії.

Висвітлюється гонка озброєнь, що стала важливим компонентом напруження між блоками. Зокрема, описується як кайзерівська Німеччина зосереджувала зусилля на нарощуванні свого флоту, що призвело до відповідної реакції з боку Великої Британії, яка прагнула зберегти свою морську перевагу. Це також вважалося важливим фактором, який посилив міжнародну конкуренцію і призвів до значного збільшення військових витрат у всіх великих європейських країнах [44, 61].

Згадується про те, як ці міжнародні конфлікти і альянси впливали на українські землі у той час, зокрема, підкреслюється, що через своє стратегічне положення територія України опинилася в центрі інтересів великих імперій. Оскільки Україна була частиною Російської імперії, її роль у світовій політиці здебільшого розглядається через призму участі Росії в Антанті. Однак, на відміну від інших європейських країн, Україна залишалася переважно у тіні цих великих політичних процесів, хоча певні групи української інтелігенції та політики активно сліdkували за розвитком подій [44, 61].

Підкреслюється, що конкуренція між великими державами і

формування військових блоків стало однією з основних передумов до початку Першої світової війни. Тому ці події часто розглядаються як важливий етап на шляху до глобального конфлікту, що змінить політичний ландшафт Європи та світу [44, 61].

Таким чином, українські шкільні підручники, описуючи формування Антанти і Троїстого союзу, вказують на їх роль у загостренні міжнародних відносин на порозі Першої світової війни, з особливим акцентом на роль Росії і її вплив на події Європі загалом.

Важливо підкреслити, що у шкільних підручниках інших пострадянських країн, зокрема, які готували такі автори, як К. Кошелєв, Д. Данилов та О. Шубін, формування військово-політичних блоків Антанти і Троїстого союзу перед Першою світовою війною висвітлюється з особливим акцентом на роль Російської імперії у міжнародних відносинах того часу. Зокрема підкреслюється участь Росії у створенні Антанти як противаги Троїстому союзу, що аналізується через призму геополітичних інтересів і стратегічних союзів великих європейських держав [30, с. 56-60; 59, с. 41-47].

Зазначається, що одним з основних етапів формування Антанти стало укладання Франко-російського союзу в 1891 році. Цей союз був спрямований проти зростаючої загрози з боку Німеччини та Австро-Угорщини, що створювало небезпеку для стабільності Європи. Підручники підкреслюють важливість цієї угоди для Росії, оскільки вона дозволяла зміцнити її вплив у Європі і забезпечити підтримку в разі конфлікту з Німеччиною.

Надалі, з урахуванням загрози з боку Німеччини, до Антанти приєдналася Велика Британія у 1907 році після підписання англо-російської угоди. У підручниках зазначено, що ці домовленості сприяли стабільності в Європі, однак одночасно посилили напруженість із Троїстим союзом, до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина та Італія [59, с. 103].

Троїстий союз, зосереджений на забезпеченні військової безпеки Німеччини та Австро-Угорщини, зазвичай висвітлюється в російських підручниках як відповідь на зростаючий вплив Франції та Великої Британії.

Вони описують прагнення Німеччини та її союзників обмежити геополітичний вплив Росії, особливо на Балканах та в Південно-Східній Європі, де вона мала інтереси.

Як зазначає знаний дидакт пострадянського простору Олександр Шубін: «Російські підручники акцентують увагу на гонці озброєнь між великими державами напередодні війни, яка стала одним із найбільших стимулів для формування військових блоків. У цьому контексті для нас важливо було показати нарощування військового потенціалу Німеччиною та Великою Британією, і це викликало відповідну реакцію Російської імперії, Франції та Великої Британії. Цей процес привів до значних змін у військових стратегіях і створення більш потужних армій і флотів, що наблизило країни до війни» [60, с. 22].

У згаданих вище підручниках авторів зазначається, що внутрішньополітична ситуація в Російській імперії, зокрема міжурядові кризи і революція 1905 року, суттєво вплинули на зовнішню політику країни. Формування військових союзів розглядається як важливий крок для збереження стабільності імперії в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів [14, 30, 59-60].

У цих матеріалах вказується, що царська Росія була активним учасником численних дипломатичних ініціатив, зокрема вирішення питань, пов'язаних з Іраном, Османською імперією та Балканами, що також відображало її зусилля з підсилення своєї безпеки перед лицем Троїстого союзу.

Зазначається, що ці блоки стали основою для подальшої ескалації міжнародних протиріч, які в кінцевому підсумку призвели до Першої світової війни. Російські підручники акцентують на важливості цих блоків для самого початку конфлікту та на ролі Росії в боротьбі за геополітичний вплив.

Загалом, російські шкільні підручники фокусуються на ролі Росії як важливого гравця в міжнародних відносинах, підкреслюючи, що формування

Антанти стало стратегією протидії зростаючим амбіціям Німеччини і Австро-Угорщини, що зрештою призвело до великої війни.

Отже, в ході аналізу встановлено, що формування двох великих військово-політичних альянсів — Антанти та Троїстого союзу — було закономірним результатом інтенсивної політичної, економічної та військової конкуренції у Європі кінця XIX — початку XX століття. Ці блоки стали основою нової системи міжнародних відносин, яка характеризувалася складною мережею союзів, постійним нарощуванням військового потенціалу й підсиленням геополітичної напруги.

Антанта, до складу якої увійшли Велика Британія, Франція та Росія, сформувалась як відповідь на зростаючий вплив і претензії Німеччини та її союзників. Виникнення цього союзу було зумовлене історичними конфліктами, такими як поразка Франції у Франко-пруській війні та прагнення Росії зміцнити свої позиції у Центральній та Східній Європі. Важливими кроками стали англо-французька угода 1904 року та приєднання Росії до групи в 1907 році, що сприяло укріпленню цього блоку.

Троїстий союз, куди входили Німеччина, Австро-Угорщина та Італія, виник як противага Антанті і мав на меті забезпечення військової безпеки та розширення впливу країн Центральної Європи. Водночас Італія пізніше змінила свою позицію, вступивши у війну на боці Антанти.

Важливим фактором загострення міжнародної ситуації стала гонка озброєнь, що супроводжувала формування цих військових блоків. Значне зростання військових бюджетів, будівництво флотів та модернізація армій загострили конфронтацію і знизили можливості дипломатичного врегулювання суперечок.

Не менш цікаво, простежити позицію, яка висвітлена у сучасних білоруських авторів. У білоруських шкільних підручниках історії, особливо у працях К. Кошелєва та С. Луговцової, формування військово-політичних блоків Антанти й Троїстого союзу розглядається як ключова складова трансформації міжнародних відносин кінця XIX— початок XX століття.

Підручники підкреслюють, що причини створення блоків були глибоко взаємопов'язані з політичними й економічними протиріччями між провідними державами Європи, боротьбою за колонії та сферу впливу. Особливо відзначається роль Німеччини після її об'єднання, що викликало занепокоєння з боку Франції, Великобританії та Росії. Автори окремо пояснюють передумови виникнення Троїстого союзу, до якого ввійшли Німеччина, Австро-Угорщина, Італія. Указується, що цей союз був спрямований на забезпечення підтримки спільної військової сили й протидію впливу Франції та Росії у Центральній Європі та на Балканах. Паралельно розглядається поступове формування Антанти: спочатку через Франко-російський союз, потім через англо-французьке зближення й нарешті через англо-російську угоду. Відзначено, що Антанта стала відповіддю на зростання впливу Німеччини на політику Троїстого союзу [30, 33].

У білоруських підручниках детально представлений образ «системи балансів», яку порушило створення блоків. Акцентується, що нарощування військової здатності може та підписання численних союзницьких угод перетворювали локальні програми на поточний глобальний конфлікт. Окремо описується гонка озброєнь, особливо у військово-морській сфері, між Великобританією та Німеччиною. Звертається увага на дипломатичні спроби уникнути ескалації, але наголошується, що система союзників фактично унеможливила вирішення конфліктів мирним шляхом та підготувала обґрунтування для Першої світової війни.

Українські підручники історії, зокрема авторів П. Полянського та О. Гісеми, трактують ці події як ключові для розуміння причин Першої світової війни, висвітлюючи формування альянсів у контексті європейської політики того часу і посилюючи увагу на роль Російської імперії [13, 44].

У російських шкільних підручниках, зокрема авторів Д. Данилов та О. Сахаров, підкреслюється, що формування Антанти було стратегічним кроком Російської імперії для протидії зростаючим амбіціям Німеччини і Австро-Угорщини. Важливим етапом було укладання Франко-російського союзу у

1891 році, а також розвиток англо-російських відносин, який призвів до створення тріади держав Антанти. Троїстий союз, у свою чергу, розглядається як контрзаходи Німеччини і її союзників для утримання впливу в Європі [14, 50]

Отже, аналіз теми формування військово-політичних блоків Антанти і Троїстого союзу у підручниках пострадянських країн виявляє суттєві відмінності в акцентах та інтерпретаціях. Українські видання прагнуть комплексно висвітлити економічні, політичні й соціальні аспекти, підкреслюють багатofакторність процесу, звертають увагу на міжнародну дипломатію, колоніальну конкуренцію і гонку озброєнь. Автори російські підручники роблять акцент на ролі Німеччини як нового виклику європейського балансу і підкреслюють оборонні або стратегічні мотиви Російської імперії. Білоруські матеріали вирізняються нейтральністю, велика увага при виділених різних точках зору, детально аналізують дипломатичні зруйнування й роль мілітаризації.

В усіх версіях простежується розуміння блокового поділу Європи як результату системних змін у міжнародних відносинах, однак глибина критичної оцінки та ступінь ідеологізації залежать від національної традиції кожної освітньої культури. Застосування порівняльного підходу, характерного для білоруських підручників, і широкий фокус на зовнішній політиці, представлений в українських та російських виданнях, допомагають учням зрозуміти багатовимірність і складність передвоєнної ситуації в Європі.

3.3. Міжнародні кризи 1908-1914 рр. у пострадянській шкільній дидактиці

Цей період історії відзначається різким загостренням імперіалістичних суперечностей, пов'язаних із боротьбою за колоніальні володіння, сфери впливу та баланс сил у Європі та світі. Епоха імперіалізму на початку XX століття характеризується конкуренцією великих держав, зокрема Британської, Французької, Німецької, Російської імперій та інших, за ресурси і політичне домінування. Ця боротьба не обмежувалась лише європейським континентом, а розгорталась і в колишніх колоніальних володіннях, зокрема у Північній Африці та на Балканах, де національні й соціальні суперечності перетиналися із геополітичними амбіціями. Загострення конкуренції, зростання мілітаризації та гонка озброєнь посилили напругу між державами й сформували систему антагоністичних союзів, що фактично приречило Європу на війну. Особливу роль відіграли соціальні та національні рухи, які в окремих регіонах, таких як Україна та Білорусь, ставали каталізаторами національного самовизначення. В історіографії пострадянських країн цей період трактується через призму національних, політичних та соціокультурних контекстів, що впливає на оцінки ролі великих держав і позицію «малих народів» в історичних процесах початку XX століття.

Перша марокканська криза (1905–1906 рр.) виникла через боротьбу Франції та Німеччини за контроль над Марокко, де Франція намагалася встановити свій протекторат, а Німеччина виступила проти цього, відстоюючи принцип «відкритих дверей». Кайзер Вільгельм II у 1905 році здійснив гучний візит до порту Танжера, заявивши про підтримку незалежності Марокко, що спричинило дипломатичне загострення між імперіями. Цей конфлікт призвів до скликання міжнародної конференції в Альхесірасі в 1906 році, на якій було ухвалено компромісне рішення: встановити міжнародний контроль над поліцією в ключових портах Марокко, що фактично зміцнило позиції Франції, хоча й з оглядом на інтереси інших держав. Попри офіційне мирне врегулювання, криза загострила напруженість

у відносинах між Троїстим союзом і Антантою, посилила роль англо-французької угоди, поклала початок гонці озброєнь та підготовці до подальших міжнародних конфліктів. Німеччина зазнала дипломатичної ізоляції, що викликало у кайзера Вільгельма II роздратування і рішучість не відступати, що врешті призвело до детонування Другої марокканської кризи [6, с. 132].

Боснійська криза (1908–1909 рр.) розпочалась із односторонньої анексії Австро-Угорщиною територій Боснії і Герцеговини, які офіційно залишалися під юрисдикцією Османської імперії, але перебували під фактичним управлінням Відня. Цей крок викликав шалений протест Сербії, яка спиралася на підтримку Росії як захисниці слов'янських народів. Між державами розгорнулася гостра дипломатична криза, що створила загрозу масштабного конфлікту. Німеччина рішуче підтримала Австро-Угорщину, чинячи тиск на Росію, яка через слабкість після поразки у війні з Японією і внутрішніх революцій змушена була відмовитися від збройного протистояння. Як наслідок, Австро-Угорщина закріпила владу над Боснією, Сербія зазнала поразки і почала готуватися до подальшої боротьби, а Росія втратила престиж на Балканах. Кризова ситуація збільшила напруженість у регіоні та прискорила формування двох антагоністичних блоків, зробивши Балкани «пороховою бочкою» Європи. Для українців, які в той час жили в межах Російської та Австро-Угорської імперій, ці події мали значні наслідки: багато українців було примусово мобілізовано до армій ворогуючих імперій, а сама криза посилила їхні прагнення до автономії і національного самовизначення [6, с. 133-135].

Таким чином, Перша марокканська та Боснійська кризи не лише загострили міжнародні відносини і показали глибину імперіалістичного суперництва в Європі, але й відіграли ключову роль у формуванні союзів і підготовці до Першої світової війни, визначивши політику великих держав на початку XX століття.

Балканські війни початку XX століття включають дві послідовні

військові кампанії — Першу Балканську війну (1912–1913 рр.) і Другу Балканську війну (1913 р), які істотно вплинули на геополітичний розклад у регіоні та Європі загалом, а також пов'язуються з численними локальними конфліктами й загальним зростанням мілітаризму.

Перша Балканська війна розпочалась 9 жовтня 1912 року, коли Балканський союз (до якого увійшли Болгарія, Сербія, Греція та Чорногорія) оголосив війну Османській імперії з метою звільнити власні етнічні території, що тривалий час перебували під османським пануванням. Союзники діяли скоординовано і швидко відвойовували значні території, що призвело до практичного вигнання Османської імперії з європейських земель, окрім невеликої ділянки навколо Стамбула. Особливо важливо впійматися на розподіл Македонії, Салонік і Фракії, які стали предметом суперечок між союзниками. Війна тривала приблизно сім місяців і закінчилась підписанням Лондонського мирного договору 1913 року, який формально визнавав нові межі, але залишив багатьох учасників незадоволеними [6, с. 137].

Наступна подія — Друга Балканська війна — розгорнулась менш ніж через місяць після завершення першої. Цей конфлікт став результатом територіальних суперечок між колишніми союзниками, які не могли поділити здобуті землі. Болгарія, прагнучи розширити свою частку, напала на Сербію і Грецію, до яких пізніше приєдналися Чорногорія, Румунія та навіть Османська імперія, поставивши Болгарію у складне геополітичне становище. Внаслідок війни Болгарія зазнала поразки і за Бухарестським мирним договором 1913 року була змушена віддати частину територій іншим балканським країнам, що кардинально переформатувало баланс сил у регіоні та посилювало міжнародні протиріччя, наближаючи Європу до масштабного конфлікту — Першої світової війни [6, с. 138-139].

Паралельно з Балканськими війнами відбулася Друга марокканська криза 1911 року. Вона виразно ілюструє характер імперіалістичних зіткнень у той час. Франція намагалася остаточно закріпити контроль над Марокко,

спираючись на підтримку Великої Британії. Німеччина не погоджувалась із таким розкладом і відправила до марокканського порту Агадір канонерський човен «Пантер», що було відвертим військовим демонстративним актом. Проте Військова і дипломатична підтримка Великої Британії змусила Німеччину відступити. Конференція в Лондоні (1911-1912 рр.) закріпила становище Франції як протектора Марокко, водночас зміцнивши напругу між імперіями. Ця криза продемонструвала посилення суперечностей між державами, наростання гонки озброєнь і безпосередньо підготувала міжнародний клімат для війни в найближчі роки.

Крім цих найбільших конфліктів, у той час загострилися й інші локальні війни та революційні процеси, зокрема Італійсько-турецька війна 1911–1912 років, повстання в Ірані, арабські заколоти. Загальне підвищення мілітаризації, гонка озброєнь і посилення націоналістичних рухів у різних регіонах створили атмосферу загальної нестабільності і страху нової великої війни [6, с. 140].

Таким чином, Балканські війни відіграли роль каталізатора розкладу старої європейської системи, звільнили значні території від османського панування, але викликали нові міждержавні суперечки. Друга марокканська криза відобразила зростання конфронтації між імперіями в колоніальних регіонах. Ці конфлікти разом із загальною мілітаризацією довели, що на початку XX століття міжнародна система була на межі великих потрясінь, які переросли у світову війну.

У сучасних українських підручниках з історії міжнародні кризи 1908–1914 років висвітлюються дуже докладно, з особливим акцентом на їхній вплив на Україну та українців у складі двох імперій — Російської й Австро-Угорської.

Перша та Друга марокканські кризи (1905–1906 рр., 1911 р.) в українських підручниках, зокрема авторів О. Гісеми, П. Полянського, О. Реєнта, розглядаються як ключові приклади колоніальної й імперіалістичної політики провідних європейських держав. Зазначається, що Франція,

підкріплена Британією, розширювала вплив у Марокко, а Німеччина прагнула його обмежити, через що два рази виникала гостра дипломатична напруга, яка мало не призвела до війни. Підручники підкреслюють, що ці кризи засвідчили наростання гонки озброєнь, формування двох антагоністичних блоків (Антанти й Троїстого союзу) й різко посилили атмосферу недовіри в Європі, а також підготували ґрунт для Великої війни. Боснійська криза (1908–1909 рр.) описується як анексія Австро-Угорщиною територій, населених південними слов'янами, яка спричинила протест з боку Сербії та Російської імперії. В згаданих українських підручниках акцентується, що ці події безпосередньо вплинули на багатьох українців, оскільки частина з них мешкала в Галичині (Австро-Угорщина), а частина в Наддніпрянській Україні (Росія), що призвело до їхнього примусового залучення у війну на різних фронтах. Також пояснюється, що саме Боснійська криза перетворила проблему Балкан на «порохову бочку» Європи, наближаючи загальноєвропейський конфлікт. В підручниках детально описується, що Балканські війни (1912–1913 рр.) були результатом прагнення балканських народів звільнитися від Османської імперії, й пов'язують ці події з українським національним рухом: прагнення до незалежності, боротьба за самостійність. Вказується, що під впливом успіхів балканських держав, українське суспільство посилювало свою активність із визвольними ідеями. Крім цього, аналізується, як зміна балансу сил на Балканах посилила протиріччя між великими державами [13, 44, 48].

Що цікаво, після 2014 року в українських підручниках зміщується фокус із загальноєвропейських сюжетів на становище українців у межах імперій. Посилено увагу до, зокрема: статусу українців як «бездержавної нації»; примусової мобілізації у складі російської й австро-угорської армії; ідей автономії, самовизначення, початків формування українського національного руху. Підкреслюється, що більшість українців була позбавлена права вибору, змушена воювати за інтереси ворогуючих імперій, а це зумовило трагічні наслідки для українського народу: великі людські

втрата, роз'єднання, моральні та культурні травми. Таким чином, сучасна українська історична освіта підкреслює, що міжнародні кризи 1908–1914 років не лише стали прелюдією до Першої світової війни, але й виразно вплинули на долю українського народу, з його прагненням до самовизначення, що врешті призвело до визвольних змагань XX століття [13, 44, 48].

У інших пострадянських підручниках, скажімо російських авторів, міжнародні кризи 1908–1914 років висвітлюються як ключовий етап у протистоянні між великими державами, з особливою увагою до ролі Російської імперії на міжнародній арені. Відомі російські автори підручників, зокрема Д. Данилов, О. Сахаров та О. Шубін., подають аналіз цих подій із позиції пріоритету геополітичних інтересів царської Росії, підкреслюючи її стратегічні амбіції та претензії на статус провідної європейської сили [14, 50, 59-60].

Боснійська криза (1908–1909 рр.) у російських навчальних матеріалах подається переважно як епізод боротьби царського уряду за вплив на Балканах. Наголошується, що анексія Боснії й Герцеговини Австро-Угорщиною спричинила гостру кризу у відносинах «слов'янських держав», де царська Росія виступила захисницею інтересів братніх слов'янських народів — сербів, болгар, греків. Криза трактується як справжній виклик великодержавному престижу Росії, а її дипломатичні кроки аналізуються з точки зору прагнення не допустити послаблення власного впливу в Південно-Східній Європі. Протистояння Російської імперії з кайзерівською Німеччиною й Австро-Угорщиною інтерпретується як справедлива спроба стримати агресію Центральноєвропейського блоку та підтримати рівновагу сил у регіоні [14, 50, 59-60].

Балканські війни (1912–1913 рр.) представлені як природне продовження боротьби Росії за захист інтересів слов'янського населення Балкан. В текстах підручників підкреслюється, що Російська імперія відігравала роль «головного покровителя» Балканського союзу,

дипломатично й морально підтримувала союз Сербії, Болгарії, Чорногорії та Греції проти Османської імперії. Навчальні матеріали зосереджують увагу на тому, що Росія не лише прагнула посилити свій вплив на Балканах, але й виступала гарантом справедливості, релігійної та культурної єдності слов'ян, а її політика у цих війнах розглядається як важливий чинник формування східноєвропейського балансу сил [14, 50, 59-60].

Марокканські кризи (1905–1906 рр., 1911 р.) у згаданих російських підручниках висвітлюються не як вияв протистояння колоніальних імперій на інших континентах, а радше як свідчення загального загострення міжнародної напруги в Європі, контрольованого зусиллями імперії Романових, яка зображується захисницею стабільності та миру. Стверджується, що Російська імперія на міжнародних конференціях поводитися виважено, зважала на вимоги союзників (насамперед Франції), але водночас відстоювала принципи балансу сили та недопущення гегемонії жодної великої держави. Підручники відзначають, що саме завдяки «мудрій політиці» царського уряду вдалося уникнути війни в першій та другій Марокканських кризах [14, 50, 59-60].

Загалом, детальний аналіз цих тем у російських підручниках свідчить про системну підтримку великодержавного наративу: імперія Романових виступає не лише учасником, а й головним арбітром, лідером і гарантом стабільності на континенті. Учням прищеплюється ідея історичної місії Росії — захищати слов'янський світ, зберігати баланс інтересів у Європі та чинити опір зовнішній агресії [14, 50, 59-60].

Що цікаво, у білоруських підручниках, зокрема авторів К. Кошелева та С. Луговцової, міжнародні кризи 1908–1914 років висвітлюються передусім у загальноєвропейському контексті. Події на Балканах та у Північній Африці розглядаються як складова великої системної кризи, що охопила європейські монархії перед Першою світовою війною. Тексти носять переважно нейтральний характер, з об'єктивними описами дипломатичних переговорів, переміщенням фронтів і зміною балансу сил. Особливий наголос робиться на

тому, що білоруси входили до складу Російської імперії, а тому безпосередньо не брали участі у міжнародних переговорах чи війнах, але зазнавали впливу змінної ситуації через загальнодержавні виклики, зокрема: масової мобілізації білоруського населення в імперську армію; високих податків, інфляції, продовольчої кризи як наслідку загальноєвропейського напруження; зростання політичної напруги та соціальної незадоволеності на фоні історичних подій [30, 33].

Національний аспект у білоруських підручниках представлений порівняно слабо: частіше акцентується, що білоруси жили в умовах відсутності власної державності, були втягнуті у військові та соціальні процеси Російської імперії. Деякі навчальні матеріали містять окремі згадки про зародження білоруського національного руху, порівнюють його із подіями в інших регіонах, однак в цілому фокус залишено на соціально-економічних наслідках для всього населення імперії — мобілізація, евакуація, побутові труднощі, втрати [30, 33].

Такий підхід дозволяє білоруським підручникам уникати однозначних політичних оцінок, натомість пропонуючи учням аналізувати міжнародні події з точки зору впливу на життя «звичайної людини», а не лише крізь призму геополітичних амбіцій держав.

Отже, описані події були ключовим передвісником Першої світової війни, глибоко загостривши суперечності між великими імперіями й формуючи новий геополітичний устрій Європи. Українські підручники акцентують увагу на імперіалістичній природі криз і їхньому впливі на внутрішньополітичну ситуацію в обох імперіях, в складі яких перебували українські землі. Водночас російська історіографія фокусується на великодержавній ролі самодержавної Росії, яка виступає захисницею слов'янських народів Балкан і стабілізуючою силою в Європі, виправдовуючи її імперські амбіції і втручання у внутрішні справи інших держав. Білоруські підручники подають події здебільшого в загальноєвропейському контексті з нейтральними соціально-економічними

акцентами, меншою увагою до національних аспектів. Загалом, аналіз підходів до трактування міжнародних криз 1908–1914 років підкреслює наявність суттєвих розбіжностей у історичних наративах пострадянських країн, що зумовлено їхніми політичними, культурними та ідеологічними особливостями. Це вимагає критичного підходу до вивчення історії задля формування об'єктивного та збалансованого розуміння ролі цих криз у підготовці світового конфлікту та розвитку національних процесів.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки магістерського дослідження, присвяченого аналізу висвітлення міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XX ст. у шкільній підручниковій літературі пострадянських країн, слід наголосити на багатовимірності й складності цієї теми, а також на суттєвих відмінностях у її інтерпретаціях. Проведений порівняльний аналіз продемонстрував, що попри спільне історіографічне коріння, освітні системи України, Білорусі та РФ поступово виробили різні підходи до викладу історичного матеріалу, що зумовлено суспільно-політичними трансформаціями, зміною державних пріоритетів тощо.

Перш за все, важливим результатом нашого дослідження стало виявлення відмінностей у трактуванні причин та ролі військово-політичних альянсів, зокрема Антанти та Троїстого союзу. У російських підручниках простежується тенденція акцентувати особливу «миротворчу» місію Російської імперії, підкреслювати її відповідальність за «захист слов'янських народів» та подання її як стабілізуючого чинника у міжнародній системі. Такий підхід, безперечно, відображає орієнтацію на традиційний підхід, відтворює усталені радянські інтерпретації та закладає ідею «історичної місії» захисту світового порядку. Натомість українські та білоруські автори впроваджують більш збалансований підхід, у якому визначальними є не «позитивні наміри» окремих держав, а реальні геополітичні мотиви, складний баланс сил у Європі та численні суперечності, що наростали у межах союзів. Подібні трактування відповідають сучасній академічній історіографії та дозволяють школярам краще зрозуміти структурну природу міжнародних конфліктів цього періоду.

Другий важливий висновок полягає в тому, що колоніальний фактор і надалі продовжує відігравати ключову роль у поясненні міжнародної напруги кінця XIX – початку XX ст. Для більшості авторів пострадянського простору характерним є визнання імперіалістичного суперництва провідних держав одним із головних чинників ескалації конфліктів. Проте, якщо

українські й частково білоруські підручники зазвичай подають колоніальну політику як багатофакторне явище, що включає економічні, політичні й культурні аспекти, то російські автори часто намагаються мінімізувати роль Російської імперії у глобальних колоніальних процесах або ж підкреслити її «особливість» порівняно з європейськими державами. У таких трактуваннях російська сторона постає не як повноправна імперія, а як держава з ніби-то обмеженими інтересами, що вступає в конфлікти виключно для захисту власної безпеки.

У третьому розділі висновків важливо відзначити значні розбіжності в інтерпретаціях Марокканських криз 1905 і 1911 рр. та Боснійської кризи 1908–1909 рр. Аналіз цих подій у підручниках різних країн продемонстрував різну глибину, деталізацію та ідеологічне забарвлення. У російській шкільній історіографії простежується прагнення показати Російську імперію як державу, що намагається стримувати конфліктність європейської політики, виступаючи посередником між великими державами. Натомість українські автори (І. Щупак, О. Гісем, П. Полянський та інші) підкреслюють структурні особливості, які робили міжнародну систему XIX – початку XX ст. надзвичайно вразливою: суперечності між великими державами, падіння ефективності дипломатичних механізмів, посилення націоналістичних та революційних рухів. Такий акцент виводить учня за межі персоніфікованого бачення історії та допомагає зрозуміти глибинні механізми міжнародної нестабільності. Білоруські підручники демонструють синтез цих підходів: із одного боку, вони містять елементи традиційного трактування, а з іншого — все ж намагаються вписати події у ширший європейський контекст.

Ще одним важливим аспектом є висвітлення російсько-японської війни 1904–1905 рр. та Балканських воєн 1912–1913 рр. У російських підручниках (праці О. Шубіна, Д. Данилова, О. Сахарова та інших) ці війни подаються переважно як конфлікти, у яких Російська імперія мала обмежені інтереси й намагалася лише підтримувати «справедливий лад». Натомість експансіоністський характер політики імперії подається максимально

пом'якшено або взагалі ігнорується. Така тенденція свідчить про прагнення сучасних російських освітніх кіл зберегти ідею «позитивної ролі» імперії в минулому. Українські та білоруські дослідники натомість приділяють більше уваги внутрішнім наслідкам цих війн: поширенню революційних настроїв, загостренню соціально-економічних проблем, активізації національних рухів та зміні міжнародних орієнтацій окремих держав, зокрема Болгарії. Такий підхід є набагато ближчим до сучасних наукових трактувань і дає можливість сформувати в учнів системне бачення подій.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що інтерпретація міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XX ст. у підручниках пострадянських країн залишається вкрай нерівномірною та ідеологічно залежною. В Україні та частково Білорусі поступово формується критичний підхід, зорієнтований на сучасну академічну історіографію, тоді як у російських у шкільних підручниках дедалі сильніше простежуються елементи політизації минулого, актуалізації імперських наративів та підміни історичного аналізу ідеологічними побудовами. Ці відмінності особливо помітні у трактуванні ролі Російської імперії на геополітичній арені у той час, джерел міжнародних конфліктів, оцінок дипломатичних криз і наслідків військових зіткнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Bismarck O. Reflections and Reminiscences. Joanna Cotler Books, 1968. 320 p.
2. Grey A. Twenty-five years, 1892-1916. London: Hodder and Stoughton, 1925. 684 p.
3. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York, Vintage Books, 1987. 704 p.
4. Wilkinson P. International Relations: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2007. 144 p.
5. Алексеев І. Історія міжнародних відносин. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.
6. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. Київ: МП «Юніверс», 2000. 688 с.
7. Бердичевський Я, Щупак І., Морозова Л. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Запоріжжя: Вид-во «Прем'єр», 2009. 320 с.
8. Бігняк О. Історія дипломатії. Навчально-методичний посібник. Київ: Гельветика, 2021. 116 с.
9. Васильків І. Всесвітня історія. 9 клас. Тернопіль: Астон, 2022. 192 с.
10. Волошин Ю., Дерев'яно І. Історія дипломатії. Від давнини до завершення Першої світової війни. Київ: Фенікс, 2025. 364 с.
11. Гісем О. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Харків: Вид-во «Ранок», 2017. 256 с.
12. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко; 2-ге видання. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
13. Дюррозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи, 1999. 903 с.

14. Дячков С. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Харків: Вид-во «Ранок», 2017. 192 с.
15. Історія міжнародних відносин : навчально-методичний посібник / укл.: І. М. Коваль, Ю. І. Майстренко. Одеса: Астропринт, 2024. 132 с.
16. Історія міжнародних відносин. Львів: Львівська політехніка, 2016. 140 с.
17. Кіссінджер Г. Дипломатія. Київ: Stone Publishing, 2021. 864 с.
18. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Наш формат, 2025. 432 с.
19. Кларк К. Сновиди. Як Європа ввійшла у війну 1914 року. Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.
20. Колесник В. Ф., Павленко В. М. Історія міжнародних відносин. Київ: Вид-во КНУ, 2011. 320 с.
21. Коляда І. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Кам'янець-Подільський: Вид-во «Аксіома», 2017. 304 с.
22. Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2024. 700 с.
23. Манжола В. Міжнародні відносини та світова політика. Київ: КНУ, 2010. 246 с.
24. Марущак М. Й. Історія дипломатії XX ст.: Курс лекцій. Львів, 2003. Бескид Біт, 2003. 303 с.
25. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 – початок 1920-х рр.). Київ: Аквілон-Плюс, 2010. 791 с.
26. Міжнародні відносини та зовнішня політика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. 140 с.

27. Міжнародні відносини: соціокультурний вимір ХХІ ст.: монографія. Заг. ред.: докт. політ. наук, проф. І.О. Костиря. Київ: КНУКіМ. 2024. 248 с.
28. Осмоловський С., Ладиченко Т. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Київ: Вид-во Генеза, 2017. 240 с.
29. Осмоловський С., Ладиченко Т. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Київ: Генеза, 2009. 240 с.
30. Пик С. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: підручник. Львів: ЛНУ, 2017. 244 с.
31. Пронь С.В. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1914-1991 роки: Навч. посіб. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2009. 140 с.
32. Реєнт О., Малій О. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Київ: Вид-во Генеза, 2017. 232 с.
33. Сич О. Парадигма міжнародних відносин у добу нового часу (концепція Пола Кеннеді). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2021. №4. С. 25-29.
34. Сорочинська Н. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Тернопіль: Вид-во «Навчальна книга», 2017. 2017. 272 с.
35. Турчин Я. Б. Історія міжнародних відносин (від Стародавнього світу до початку ХХ ст.): навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 140 с.
36. Цвейг С. Світ учора. Спогади європейця. Харків: Фоліо, 2018. 411 с.
37. Шергін С. Політологія міжнародних відносин. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 256 с.
38. Щупак І. Всесвітня історія: підручник для 9 класу. Київ: Оріон, 2017. 208 с.